

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASI

İxtisas: 5706.01 – “Azərbaycan dili”

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nuray Yadigar qızı Əliyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayal Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Həcər Emin qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasını müxbir üzvü, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bu günə qədər Naxçıvan dialekt və şivələrinə həsr olunmuş müxtəlif tədqiqat əsərləri ərsəyə gətirilmiş və şivələr müxtəlif cəhətlərdən araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu araşdırmaların hər biri qiymətli mənbədir və onlar dilimizin tarixinin, müasir dövrünün öyrənilməsinə xidmət edir. Lakin Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası heç vaxt geniş, leksikanın bütün bölmələrini əhatə edə biləcək sistemli şəkildə öyrənilməmiş, şivələr üzərində aparılan leksik təhlillər əsasən terminoloji leksika ilə məhdudlaşmışdır. Halbuki şivələrin leksikasının mənşəyinə görə, aktiv və passivliyinə görə tədqiqi bu gün ədəbi dilimizdə mövcud olmayan çox maraqlı dil faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir. Digər tərəfdən müasir dünyamızda gedən proseslər, qloballaşma, əhalinin savadlılıq səviyyəsinin yüksəlməsi, elmi-texniki tərəqqi xalq dilinə də öz təsirini göstərir. Zaman keçdikcə bu təsir artır və yerli şivələr ədəbi dil qarşısında öz müstəqilliyini itirir. Onlar arasındakı fərqlər get-gedə azalaraq şivələr ədəbi dil içərisində əriyir. Dialekt və şivələrlə ədəbi dil arasında bu inteqrasiya, dialekt ünsürlərinin azalması onların öyrənilməsi məsələsini daha da aktuallaşdırır. Məhz buna görə də dialekt və şivələrin öyrənilməsi, toplanaraq gələcək nəsillərə ötürülməsi müasir dilçiliyimiz qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Bütün bunlar dissertasiyanın mövzusunun aktuallığını şərtləndirən amillərdir. Məhz bu mövzunun tədqiqat üçün seçilməsinin aktuallığı da günün tələblərindən irəli gəlmişdir.

XIX əsrin ortalarından Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dillərinin qrammatikası” əsəri ilə başlanan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqi bu gün də davam və inkişaf etməkdədir. Çünki dilçiliyimizdə dialekt və şivələrin hərtərəfli araşdırılmasına aktual məsələlərdən biri kimi həmişə geniş yer verilmişdir. Hələ sovetlər dövründə Azərbaycan dilçiliyinin bir sahəsi kimi Azərbaycan dilinin dialektologiyası böyük inkişaf yolu keçmişdir.

Müasir dövrümüzdə müstəqil Azərbaycan Respublikasını hərtərəfli öyrənmək, ona bu günün tələbləri səviyyəsində yanaşmaq,

elmin bütün sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin də qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan dialektologiyamızın öyrənilməsi indi də bütün dövrlərdə olduğu qədər aktualdır. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi uzun əsrlərin məhsuludur və burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti və s. ilə bağlı olan çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

“Türk xalqlarının dialekt və şivələrinin yeddinci əsrdə artıq mövcudluğunu elmi faktlar və mənbələr təsdiq edir. Daha sonralar tarixən baş verən müəyyən yerdəyişmələr, xarici təsirlər nəticəsində tədricən inkişaf yolu keçərək coğrafi amillərin də təsiri ilə təxminən on birinci əsrdə artıq dil xüsusiyyətləri ilə bir-birindən açıq surətdə fərqlənən şivələr formalaşmışdı”.¹

Azərbaycan dialektologiyasında aparılmış ənənəvi bölgüyə əsasən coğrafi prinsip üzrə, məhəlli fərqlərin ümumi və oxşarlığı əsasında dialekt, şivələrimiz dörd qrupda toplanmış, Naxçıvan dialekt və şivələri də bu təsnifatlarda öz əksini tapmışdır. *“Şərq qrupu – buraya Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri; qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayırım şivəsi; şimal qrupu – Şəki və yaxud Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax və Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri; cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi”*² daxildir.

Müxtəlif tədqiqatçılar dilimizin dialekt bölünməsi ilə bağlı fərqli fikirlər söyləmişlər. E.Əzizov Azərbaycan dili şivələrini üç qrupda toplamışdır: *“Cənub ləhcəsi (bu ləhcə Cənubi Azərbaycan, Lənkəran və Naxçıvan regionlarını əhatə edir), Qərb ləhcəsi (buraya Qazax, Gəncə, Qarabağ, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın və Gürcüstanın Borçalı, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi rayonlarının şivələri daxildir), Şimal-şərq ləhcəsi (bu ləhcə Dərbənd, Quba, Bakı,*

¹ Çobanzadə, B.V. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – c. 1. – 336 s., – s.15.

² Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə – Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, – 1962. – 325 s., – s.19.

Şamaxı, Salyan şivələrini əhatə edir”.³ Müəllif eyni zamanda əsas ləhcələrdən başqa dilimizin keçid xarakterli şivələrini (Şəki-Zaqatala, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Biləsuvar, Cəbrayıl, Qubadlı) də qeyd etmişdir. Tədqiqatçılar Mingəçevir⁴, Zəngilan⁵ şivələrinin də keçid xüsusiyyəti olduğunu göstərmişlər.

Görkəmli türkoloq G.Dörfer daha da təfəssilata vararaq Azərbaycan dili dialektlərini “*Şərq, Qərb, Şimal, Cənub, Mərkəzi, Şimali İraq, Şimal-qərbi İran, Cənub-şərqi Xəzər, Şərqi Anadolu, Qaşqay, Aynallu, Sonqur, Qumun cənubu və Kabil Əfşar*”⁶ adı altında on dörd qrupda cəmləmişdir. L.Yohanson dialekt və şivələrimizi üç qrupa “*Şimal (əsasən Azərbaycanda danışılır), Cənub əsasən şimal-qərbi İranda danışılır), Qərb (Şərqi Anadoluda danışılır) bölmüşdür*”.⁷

Bu bölgülərdən də göründüyü kimi, əsasən dialekt və şivələrimizin cənub qrupuna daxil edilən Naxçıvan dialekt və şivələri bir sıra özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir ki, bu xüsusiyyətlər onları həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir. Naxçıvan dialekt və şivələri müxtəlif dövrlərdə həm ekspedisiya yolu ilə, həm də fərdi yolla tədqiqata cəlb olunmuşdur.

M.Kazım bəy və K.Foyla başlayan, N.İ.Aşmarin və B.Çobanzadə tərəfindən davam etdirilən Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi işi 1945-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın təşkili və

³ Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı / E.Əzizov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1999. – 354 s., – s.289.

⁴ Ахмедов, Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура: / автореферат дисс. канд. филолог. наук. / – Баку, 1967. – 21 с., – с.20.

⁵ Бехбудов, С.М. Зангеланский говор Азербайджанского языка: / автореферат дисс. канд. филолог. наук. / – Баку, 1966. – 25 с., – с.3.

⁶ Doerfer, G. Azeri Turkish // – New York: Encyclopedia Iranica. Volume III. Edited by Ehsan Yarshater, – 1989. 896 p., – p. 245–248., – p.246.

⁷ Johanson, L. Azerbaijani // – Amsterdam: Concise Encyclopedia of Languages of the World. Coordinating editor K.Brown, co-editor S.Ogilvie. First edition, – 2009. 1283 p., – p. 112–113., – p.112.

burada müstəqil Dil İnstitutunun açılması ilə əlaqədar olaraq canlanmağa başlayır. Belə ki, bu dövrdə Dil İnstitutunun, sonralar isə Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Culfa, Ordubad (1950), Nəraşen (Şərur) (1951), Şahbuz (1953), Naxçıvan (1954) rayonlarına təşkil etdiyi dialektoloji ekspedisiyalar tədqiqat aparmışlar və bu tədqiqatın nəticəsi kimi akad. Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi ilə “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” adlı ilk sanballı kollektiv əsər 1962-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Bundan başqa, Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarının şivələri də müxtəlif dövrlərdə tədqiqata cəlb olunmuş, bu sahəyə aid məqalələr (M.Şirəliyev, T.Həmzəyev, K.Ramazanov, R.Süleymanov, R.Rüstəmov, A.Həsənov) və namizədlik dissertasiyaları (T.Həmzəyev (1959), M.Zeynalov (1982), Ə.Quliyev (1984), K.İmamquliyeva (1991) yazılmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin yenidən, hərtərəfli, dərinlən tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. 2002-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi fəaliyyətə başladıqdan sonra isə regionun dialekt və şivələri tamamilə yeni aspektdə, müasir dövrün tələbləri baxımından ciddi şəkildə öyrənilməyə başlandı və mövzu ilə bağlı bir sıra monoqrafiyalar və fəlsəfə doktorluğu dissertasiyaları Ə.A.Quliyev, Q.Ə.Hacıyeva, N.Y.Əliyeva, Z.H.İsmayıl, R.Ə.Zülfüqarov tərəfindən ərsəyə gətirildi. Lakin həmin tədqiqatlarda bu dissertasiyada toxunulan məsələlər öz əksini tapmamış, bəzi sahələrə isə çox yığcam, səthi şəkildə toxunulmuşdur. Dissertasiya Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasına həsr olunmuş, leksikanın bütün sahələrinin tədqiqata cəlb olunduğu ilk irihəcmli əsər hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının indiyə qədərki tədqiqi tam deyil. Hər hansı bir dialekt və şivənin leksikasının monoqrafik tədqiqi onu digər dialekt və şivə materialları, qohum dillər və onların dialektlərinin materialları ilə müqayisədə araşdırılmasını tələb edir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, onlardan müxtəlif müəlliflər tərəfindən toplanmış dialektoloji materiallar təşkil edir. Dissertasiyanın predmeti Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus

leksik vahidlərdir. Bu sahədə tədqiqat aparmaq üçün 2013-2020-ci illər arasında AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Naxçıvanın müxtəlif rayonlarına təşkil etdiyi ekspedisiyalarda iştirak etdiyimiz zaman və fərdi şəkildə dialektoloji materiallar toplamışıq. Bunlarla yanaşı yeri gəldikcə özümüzədən əvvəlki tədqiqatçıların topladıqları materiallara da müraciət etmişik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Naxçıvan dialekt və şivələri müasir ədəbi dilimizdən və Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqli leksik xüsusiyyətlərə malikdir. Şivələrin lüğət tərkibində indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmayan və ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan çoxlu miqdarda türk mənşəli dialektizmlər, bir sıra alınma sözlər, müasir dilimizdə işlənməyən arxaik sözlər, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid leksik vahidlər, frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Odur ki, dissertasiyada əsas məqsəd bu fərqli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən dialekt materiallarını toplamaq, onları sistemləşdirmək, Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları ilə, yeri gəldikcə qohum dillər və onların dil vahidləri ilə etnolinqvistik təhlil apararaq, Naxçıvan dialekt və şivələrinin Azərbaycan dilinin dialekt sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək, bu fərqlərin yayılma arealını diaxron və sinxron tədqiq etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr diqqət mərkəzinə çəkilmişdir:

-Mənşəyinə görə leksika üzrə Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində müşahidə olunan, ədəbi dildə işlənməyən və kökləri dilin çox dərin qatlarına gedən türk mənşəli sözlərin tədqiqata cəlb olunması. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə ərəb və fars dillərindən keçən sözlərin nəzərdən keçirilməsi. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə digər dillərdən şivələrin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin nəzərdən keçirilməsi;

-Naxçıvan dialekt və şivələrində ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid bu günə qədər tədqiqata cəlb olunmamış sözlər, müxtəlif məşğuliyyət sahələrinə aid terminoloji leksikanın tədqiqata cəlb olunması;

-Aktiv və passivliyinə görə fərqlənən sözlərin, köhnəlmiş və yeni sözlərin etnolinqvistik tədqiqata cəlb olunması, müxtəlif üsullarla yaranan dialekt vahidlərinin tədqiqi;

-Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən ədəbi dildən fərqli söz qruplarının - omonim, sinonim və antonimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində daha çox dilçiliyin ənənəvi metodlarından - təsviri, sistemləşdirmə, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, bir sıra dil hadisələri müasir ədəbi dilin materialları ilə izah edilə bilməz. Belə halları dialekt materialları ilə araşdırmaq lazım gəlir. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrinin materiallarının kameral təhlili üçün mənbə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları, qohum dillər və onların dialektlərinin materialları, Azərbaycan dilinin qədim yazılı mənbələri, klassiklərimizin əsərləri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, qədim lüğətlər, dialektologiya ilə bağlı yazılmış dissertasiyalar, çap edilmiş monoqrafiyalar olmuş, dil faktları bunlarla müqayisə edildikdən sonra nəticə çıxarılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiyyə üçün irəli sürülən əsas müddəalar aşağıdakı kimidir:

1. Naxçıvan dialekt və şivələri tarixən dildə mövcud olmuş, lakin sonradan dildən çıxmış qədim dil faktlarını özündə yaşadan qiymətli bir mənbədir.

2. Bölgədən toplanaraq təhlil edilən dialektoloji materiallar şivələrin ümumi mənzərəsini və burada özünü qabarıq göstərən dialekt fərqlərini izləməyə imkan verir. Naxçıvan dialekt və şivələri xarakterik leksik vahidlərlə zəngindir və bunların çoxu ümumtürk leksikasına məxsus qədim sözlərdir.

3. Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanan və ədəbi dildə işlənməyən sözlərin əsas hissəsi milli sözlərimizdən ibarətdir. Lakin burada ərəb, fars, rus dillərindən keçən sözlər, eyni zamanda hibrid sözlər də vardır ki, onlar da yerli tələffüzə uyğun şəkildə, milli sözlər qəlibində formalaşmışdır.

4. Naxçıvan dialekt və şivələrində müxtəlif nitq hissələrini əhatə edən çoxlu sayda dialekt vahidləri işlənir. Bu sözlərin etimoloji və linqvistik təhlili dialektologiyamız üçün olduğu kimi, dilçilik

elmimiz üçün də çox faydalıdır. Çünki bu sözlərin əksəriyyəti milli dil vahidləri əsasında formalaşmış qədim sözlərdir.

5. Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin terminoloji leksikası yerli əhalinin qədim həyat tərzini, etnoqrafiyasını, yemək, geyim mədəniyyəti haqqında müfəssəl məlumat verir. Bu vahidlərin etnolinqviistik təhlili nəticəsində bir çox qədim dil faktları aşkar edilir.

6. Naxçıvan bölgəsində işlənən dialekt sözlərin aktiv və passivliyinə görə təhlili də maraqlı dil faktları ortaya çıxarır. Burada bir çox arxaizmlər vardır ki, onlar vaxtilə ədəbi dil faktı kimi çıxış etmiş qədim türk sözləridir. Lakin müasir dilimizdə arxaikləşərək şivələrdə yaşamaqdadır. Neologizmlər isə daha çox müasir inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır və şivələrin lüğət tərkibində də daxil olur.

7. Şivələrdə ədəbi dildən fərqli mənada işlənən sözlər, həmçinin səs təqlidi yolu ilə yaranmış köklərdən əmələ gələn sözlər də leksikanın maraqlı bir layını təşkil edir.

8. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən dialekt sözlər çoxkomponentli sinonim cərgələr əmələ gətirir. Bu isə fikri daha incə məqamlarına qədər ifadə imkanını yaradır. Bu baxımdan şivələr ədəbi dildən daha geniş imkanlara malikdir. Burada işlənən omonimlər və antonimlər də fikrin mükəmməl ifadəsinə xidmət edir və şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Naxçıvan dialekt və şivələri ədəbi dilimizlə bəzi ortaq xüsusiyyətlərə malik olmaqla bərabər, bir çox fərqli, özünəməxsus cəhətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Bu regional fərqlər şivələrin leksikasında da özünü qabarıq şəkildə göstərir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə də bir sıra ortaq və fərqli xüsusiyyətləri olan bölgənin şivələrinin leksikasında Qərbi Azərbaycan şivələri ilə bir çox bənzər cəhətlər, uyğunluqlar özünü göstərir. Bu ortaqlığa təsir edən əsas amil, təbii ki, ərazi baxımdan olan yaxınlıqdır. Lakin buna baxmayaraq, tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində Azərbaycan dilinin ərazi baxımdan yaxınlığı olmayan bölgələrinin şivələri ilə də, hətta İraq-türkman şivələri ilə, Dərbənd, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların şivələri ilə də oxşar dil faktları var.

Dissertasiyada Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası tam şəkildə, hərtərəfli, ciddi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bölgəni əhatə edən şivələrin mənşəyinə görə leksikası, termin səciyyəsi daşımayan sözlər, həmçinin terminoloji leksikası, söz qrupları, frazeologiyası araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin mənşəyinə görə tədqiqi göstərdi ki, şivələrin ədəbi dildən fərqlənən söz ehtiyatının əsasını türk mənşəli milli sözlər təşkil edir. Burada müasir dilimizdə işlənməyən regionun özünəməxsusluğunu səciyyələndirən dialekt sözlər əsl Azərbaycan-türk sözləri olub dil tariximizin qədim qatlarında da qarşımıza çıxır. Bu leksik vahidlərin əksəriyyəti qədim yazılı abidələrimizdə, ilk anadilli ədəbiyyat nümunələrimizdə, qohum dillərdə, onların dialekt və şivələrində işlənməkdədir.

Dissertasiyada Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının bir hissəsini təşkil edən alınma sözlər də ilk dəfə olaraq araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Aparılan tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, ədəbi dil tariximizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi də tarixən fars, ərəb və rus dillərinin təsirinə məruz qalmışdır. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilimizə nisbətən daha mühafizəkar olduğu üçün buraya alınma sözlər kütləvi şəkildə daxil ola bilməsə də, müəyyən alınma sözlər vardır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə fars sözləri tarixən xalqlarımızın qonşu olması və müxtəlif sahələrdə yaranan qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində daxil olmuşdur. Eyni zamanda dilimizdən də fars dilinə çoxlu sözlər keçmişdir. Ərəb dilindən Naxçıvan dialekt və şivələrinə daxil olan sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə də olduğu kimi, dinlə bağlı leksik vahidlərdir. Lakin buna baxmayaraq, burada gündəlik məişətimizlə bağlı leksemlərə də rast gəlirik. Tədqiq olunan şivələrdə hibrid sözlər də mövcuddur ki, onlar da ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının əsaslı tədqiqi göstərir ki, burada rus dilindən keçən alınmaların sayı çox azdır. Bu isə Naxçıvanın coğrafi mövqeyi, Rusiya ilə sərhəddən uzaqda yerləşməsi, rusdilli xalqlarla ünsiyyətin zəif olması, regionda rusdilli

təhsilin kütləvi xarakter almaması ilə izah oluna bilər. Lakin buna baxmayaraq, şivələrin leksikasında bəzi rus və Avropa mənşəli sözlərə rast gəlik ki, həmin sözlər də məhz rus dili vasitəsilə buraya daxil olmuşdur.

Dissertasiyada Naxçıvan dialekt və şivələrində termin səciyyəsi daşımayan leksik-qrammatik dialektizmlər ilk dəfə öyrənilmişdir. Burada müxtəlif nitq hissələrinə aid quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb dialekt vahidləri qruplaşdırılaraq etnolinqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu cür sözlər şivələrin leksikasının əsas hissəsini təşkil etdiyi və özünəməxsusluğunu səciyyələndirdiyi üçün onların müqayisəli araşdırmasına geniş yer verilmiş və dilimizin digər dialekt və şivələri, digər türk dilləri ilə müqayisələr maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir.

Həmçinin yerli şivələrin terminoloji leksikası mövzusu da leksikanın daxilində daim öz əhəmiyyətini və yeniliyini qorumaqdadır. Bu leksik layın araşdırılması göstərir ki, adı çəkilən sahələrə aid sözlərin də əsas hissəsi ümumtürk leksik qatına daxil olan qədim dil vahidləridir.

Bölgədə işlənən arxaik sözlərin təhlili dil tariximiz üçün çox maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına səbəb olur. Bu sözlər dilimizin zənginləşməsində də mənbə rolunu oynaya bilər. Elmin, texnikanın inkişafı, cəmiyyətdə gedən sürətli irəliləyiş dildə müəyyən yeni sözlərin – neologizmlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu proses dialekt və şivələrdən də yan keçmir. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən yeni sözlər də tərəfimizdən araşdırılmışdır.

Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dillə fonetik cəhətdən eyni olub, tamamilə fərqli leksik mənada işlənən sözlər və səs təqlidi yolu ilə yaranmış dialekt vahidlərinin etimoloji təhlili də əsərin əsas elmi yeniliklərindən biri hesab oluna bilər.

Dissertasiyada Naxçıvan dialekt və şivələrində söz qrupları – çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlər də leksikanın bir hissəsi kimi tədqiqatdan kənar qalmamışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasını tədqiq edərkən görürük ki, ədəbi dilə məxsus olan leksik-semantik əlaqələr eynilə burada da mövcuddur.

Yəni müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialekt və şivələrin də leksik tərkibini təşkil edən sözlər müxtəlif mənə qruplarına malikdir. Ədəbi dilə nisbətən araşdırılan dialekt və şivələrdə bu söz qruplarının daha orijinal və rəngarəng növlərinə rast gəlirik ki, bu dialektal vahidlər müəyyən bir tarixi təkamülün nəticəsi olub, müəyyən bir inkişaf mərhələsi keçərək təşəkkül tapmışdır. Bu isə dilin qədimliyini, zənginliyini və ifadə imkanlarının genişliyini bir daha göstərir.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkologiya üçün xüsusi nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əsər Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, tarixi fonetikasi, tarixi leksikologiyası, tarixi qrammatikası, eləcə də türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, leksikologiyası kimi əsərlərin yazılmasına lazımi dil faktı verəcəkdir. Müasir dünyamız üçün gərəkli olan orta q türk dilinin formalaşmasında da yardımçı ola biləcəkdir. Bununla bərabər işin materiallarından Azərbaycan dilinin həm dialektoloji və izahlı lüğətlərinin, həm dialektoloji atlasının tərtibi zamanı, eləcə də türk dillərinə aid dilçilik atlasının tərtibi zamanı istifadə oluna bilər. Buradakı materiallar ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbə və müəllimləri, dialektologiya ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya 2013-2020-ci illərdə yazılmışdır. Tədqiqatın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin 08 yanvar 2013-cü il tarixli (protokol №1) iclasında təsdiq edilmiş, elmi məsləhətçi Əbülfəz Aman oğlu Quliyev təyin olunmuşdur. Mövzu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının Dilçilik üzrə Problem Şurasının 03 iyul 2014-cü il (protokol №15) tarixli qərarı ilə qeydiyyata alınmışdır. İşin məzmunu müəllifin iyirmi dörd məqalə, on bir konfrans materialı, üç monoqrafiya və bir kitabında əhatə və şərh edilmişdir. Məqalələrdən 9-u, konfrans materiallarından 4-ü, monoqrafiyalardan 2-si xaricdə çap olunmuşdur. Dissertasiyadakı əsas müddəalar müxtəlif elmi konfranslarda mütəxəssislərin diqqətinə çatdırılmış, fikir mübadiləsi aparılmışdır. Nəşr olunmuş

məqalə və konfrans materialları dissertasiyanın məzmununu tam şəkildə əhatə edir. Tədqiqat dilimizin dialektoloji lüğətlərinin hazırlanması işində də tətbiqi əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin dialektologiyanın tədrisi prosesində də tətbiq oluna bilər. İşin zəngin materiallarından Azərbaycan dilinə aid müxtəlif sahə terminlərini əhatə edən terminoloji lüğətlərin yaradılması zamanı da geniş şəkildə istifadə ediləcəkdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya mündəricat, giriş 10 səhifə – 21592 işarə, birinci fəsil 54 səhifə – 121979 işarə, ikinci fəsil 65 səhifə – 146187 işarə, üçüncü fəsil 41 səhifə – 90489 işarə, dördüncü fəsil 32 səhifə – 71258 işarə, nəticə 5 səhifə – 8989 işarə olmaqla, ümumilikdə dissertasiya 500966 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Naxçıvan dialekt və şivələrində mənşəyinə görə leksika**” adlanan birinci fəslində Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olan dialekt səciyyəli sözlər mənşəyinə görə tədqiq olunmuşdur. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də sözlər mənşəyinə görə iki yerə ayrılır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin əsasını milli sözlər təşkil edir ki, bu sözlər dilimizin tarixini özündə yaşadan qədim vahidlərdir. Onların bir qismi dilimizin bəzi dialekt və şivələri ilə ortaq kəlmələrdir və dilin inkişafının müəyyən dövründə ədəbi dil vahidi kimi çıxış etmişdir. Lakin sonradan ədəbi dildən çıxaraq şivələrin lüğət tərkibində sabitləşmişdir. “*Şivə və şivə qruplarının tarixi inkişafını izləyə bilmək üçün onlara yalnız şivə məhsulu kimi deyil, eyni zamanda müəyyən tarixi dövrlər üçün yazı dili məhsulu kimi də yanaşmaq lazımdır. Çünki hər yazı dilinin başlanğıcda müəyyən bir şivəyə dayandığı qəbul edilə bilər*”.⁸ Dissertasiyanın bu fəslə iki paraqraftan ibarətdir.

“**Türk mənşəli sözlər**” adlı birinci paraqrafta Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası üçün xarakterik olan milli dil vahidləri geniş etnolinqvistik araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Naxçıvan Azərbaycanın qədim tarixə malik yaşayış məskənlərindən biridir və regionun dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində dilimizin türkmənşəli leksik qatının qədim mənşəli mühafizə olunmuşdur. Burada həmin dialekt vahidlərinin şivələrdən gətirilmiş nümunələr əsasında qədim lüğətlərdə, dilimizə aid yazılı nümunələrdə və digər türk dillərində işlənmə məqamları ilə müqayisələr aparılmış, onların mənşəyi haqqında deyilən fikir əsaslandırılmışdır. Ayqax “keçmişdə

⁸ Arat R. Türk şivələrinin təsnifi / R.Arat. – 1951. – 138 s., – s.130.

padşahların, bəylərin sarayında onları əyləndirən adam”.⁹ Naxçıvan dialekt və şivələrində “təlxək” mənasında işlənir. -Oğlan pədsahın ayqaxın çəx'di qirəğə dedi, sə:n gücün çatar məni şahın qızıynən biryolnan görüşdür (Ordubad: Biləv). -Toybabası oğlana hesdəndi kin, nə ayqax kimin hərbilip tüşmüsən ortuya (Şahbuz: Keçili). Bu sözün kökündə dayanan ay sözü dilimizə, o cümlədən türk dillərinə məxsus olan qədim leksik vahidlərdəndir. Bu söz “danışmaq, çağırmaq, səsləmək, demək” mənalarda işlənmişdir. Ayqax sözü də məhz bu leksik vahiddən yaranmışdır. Buradakı -qax şəkilçisi isə müasir dilimiz üçün arxaik hesab olunan leksik şəkilçidir. Müasir qırğız dilində ayqak “*bələdçi, məlumat verən*”¹⁰ anlamındadır. Mahmud Kaşğari də *ay/ayıt sözünü “söyləmək, soruşmaq”*¹¹ kimi izah etmişdir. V.V.Radlovun lüğətində ayqak “*şahid, məlumat verən*” mənalarda qeyd edilmişdir.¹²

Azqıntı “əsli-kökü bilinməyən, avara, haradan gəldiyi bəlli olmayan”, çinçavat “həddindən artıq təmizkar, səlqiqli, hər şeydən iyrenən, sofu”, girələməx//girrəməx//girələmməx'. “1. bir şeyi əldə etmək üçün başını qatmaq, fürsət axtarmaq, fikrini yayındırmaq; 2. hərlənmək, yanından getməmək”, itix' “itmiş şey, əşya”, kurix' “atın bir yaşa qədərki erkək və ya dişi balası”, kür “1. nadinc, şuluqçu, şiltaq, səs-küy edən, 2. adam çox olan yeri, səs-küyü sevməyən”, qut “qüvvə, güc”, sinsitməx' “qorxutmaq, bir işi görməyə imkan verməmək, canını boğazına yığmaq, əziyyət vermək, burnundan gətirmək, incitmək, iyərəndirmək”, tar “toyuqların üstünə yığışib yatdıqları ağac”, təbərrix' “az tapılan bir şey, hamının çox əzizlədiyi, yüksək mövqedə olan adam”, tıncıxmax “darıxmaq, nəfəs ala bilməmək, havası çatmamaq”, tünəkə “nazik, keyfiyyətsiz”.

⁹ Quliyev Ə.A. Naxçıvan ağızları söz varlığı / Ə.Quliyev. – Ankara: BRC Basım matbaacılıq, – 2010. – 96 s., – s.7.

¹⁰ Киргизско-русский словарь:[В двух книгах] / Сост. К.Юдахин. – Фрунзе: Главная редакция КСЭ, – кн.1. А-К, – 504 с., – 1985, – с.29.

¹¹ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c.4. – 752 s., – 2006, – s.58.

¹² Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr / B.Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, – 2015, – 288 s., – s.66.

Əkə-bükə “özünü yaşından böyük aparan, çoxbilmiş adam” mənasında Naxçıvanın, demək olar ki, bütün bölgələrində işlənir. - Qız əkə-bükə qızdı, elə biləsən bə neçə yaşında arvadı (Babək: Vayxır). -Əkə-bükə adam hər şeyi bilən, özün yaşından yekə tutannara deyillər (Naxçıvan ş.). Bir çox mənbələrdə ərəb mənşəli söz kimi izah olunsa da, bizim fikrimizcə, bu dialekt vahidi türkmənşəli qədim sözlərdəndir. B.Əhmədov da bu sözə eyni mövqedən yanaşaraq göstərir ki, *dialekt və şivələrimizdəki əkə//əkəc//əkə-bükə sözləri qədim ak//aq//ax köklərinin törəməsidir. Qədim türk mənbələrində bu feil “yuxarı qalxmaq, yüksəlmək” mənasında qeyd edilmişdir. Hətta bu sözün a: şəkli də mənbələrdə vardır ki, mənası “böyük qardaş” deməkdir.*¹³ M.Kaşğari də bu sözü təxminən eyni mənada qeyd edərək “Divanü lüğət-it-türk” əsərində yazır ki, “*ərin və arvadın özündən böyük bacısına*” *əkə deyilir.*¹⁴ Özbək dilində böyük qardaş, yaşca özündən böyük adamlar əkə adlandırılır. Qədim türk yazılı abidələrində *əkə//ekə* “*böyük bacı, bibi, xala*”¹⁵ mənasında işlənmişdir. Qədim lüğətlərimizdə, yazılı abidələrimizdə də eyni anlamda qeydə alınması bunu deməyə əsas verir ki, bu dialekt vahidi milli sözlərimizdəndir və bu gün şivələrimizin lüğət tərkibində mühafizə olunmuşdur. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Ağbaba şivələrində “dünyagörmüş, bacarıqlı, təcrübəli adam” mənasında işlənir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin milli söz varlığının müəyyən bir qismini təşkil edən bu sözlərin müqayisəli tədqiqi maraqlı dil faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir və dil tariximizin qədim mənzərəsini göz önündə canlandırır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci paragrafı **“Alınma sözlər”** adlanır. Bu paragraf dörd bəndə bölünmüşdür: **“1.2.1. Ərəb**

¹³ Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr / B.Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, – 2015, – 288 s., – s.61.

¹⁴ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c.3. – 752 s., – 2006, – s.15.

¹⁵ Xudiyev N.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 596 s., – s.484.

dilindən keçən sözlər”; **“1.2.2. Fars dilindən keçən sözlər”;** **“1.2.3. Hibrid sözlər”;** **“1.2.4. Rus və Avropa dillərindən keçən sözlər”.** Bu paraqrafda Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibindəki alınmalar araşdırmaya cəlb olunaraq qeyd edilir ki, ədəbi dildə olduğu kimi dialekt və şivələrin leksikasında da alınmaların öz yeri və rolu var. Bu sözlər xalq dilinin ifadə imkanlarını daha da genişləndirir. İbn-Mühənnə deyirdi: *“Yadda saxla ki, farslar ərəb dilindən çox söz götürür və onlardan öz dilində istifadə edirlər, eləcə də türklər fars dilindən sözlər götürürlər. Monqol dilinə çoxlu türk sözləri keçir... Bütün bunlar və bununla bağlı hallar yaxın qonşuluq, uzun sürən qarşılıqlı münasibətlər və dilin söz götürməklə bitkinlik və mükəmməlləşmək meyili ilə izah edilir”*.¹⁶ **“1.2.1. Ərəb dilindən keçən sözlər”** adlı bənddə bölgə şivələrindən toplanmış ərəb mənşəli sözlər: basarat “qabiliyyət, bacarıq, bəxt, tale”: -Allaha and olsun, həməm dəyqədə diyəsən bəlkəm basaratım bağlandı, heşpşey diyəmmədim, beləcə durdum baxdım (Naxçıvan ş.); curum “başa bəla, günah, pis hərəkətlərin məcmusu”: -Özdəri çıxdılar getdilər, bı uşağı da curum elədilər keçirdilər mə:m boğazıma, əl çəx'mir mənən (Naxçıvan ş.); kahal “anlamaz, tərs”, micas “xasiyyət, təbiət”, möhrə “qurudulmuş palçıq laylarından hörülmüş divar, palçıq divar”, nasrannı “nanəcib, başqalarına əziyyət verən, əzazil, zalım”, sədəmə “zərər”, taqqılbab “qapının toxmağı”; **“1.2.2. Fars dilindən keçən sözlər”** bəndində şivələrin lüğət tərkibinə fars dilindən keçən sözlər: bazbırit “boy-buxun, qamət”: -İreyhan xanım baxdı kin, Hüseyn bir bazbıritdi oğlandı, bildi kin, bınnan başarammıyacax (Şahbuz: Daylaqlı); beddam “pislikdə ad çıxarmış, adı ləkəli”, beybut “qılınc”, bərnı “kiçik dolça və ya kiçik səhəng”, dərbəçə “həyətin əlavə kiçik qapısı”, gavahın “kotanın və ya xışın torpağı qazan iti ucu”, sərgədan “avara, işi-gücü olmayan, boş-bekar gəzən”: -Kişi xəylağı nəqqədən sərgədan gəzəcəx', gərəx' bir işin qurpunnan tuta da (Babək: Xəlilli) tədqiq olunmuşdur. Bu hissədə qeyd olunan dialekt vahidləri ətraflı

¹⁶ Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan dilinin tarixi: [2 cildə] / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – c. 1. – 2007, – 660 s, – s.616.

etimoloji araşdırmaya cəlb olunmuş, yerli şivələrdə işlənmə məqamları müəyyənləşdirilmiş, ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalmış klassik ədəbiyyatımızdan gətirilən nümunələrlə deyilən fikirlər bir daha əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **“1.2.3. Hibrid sözlər”** adlı bəndində göstərilir ki, sözalma prosesində dillər bir-biri ilə qaynayıb-qarıxdıqca burada mənşəcə müxtəlif dillərə məxsus sözlərin birləşməsi nəticəsində hibrid sözlər meydana gəlir. Belə sözlərin tərkib hissələri mənşəcə fərqli dillərə məxsus olur. Bu cür dil vahidləri bəzən iki müxtəlif dilə aid olan alınmalardan, bəzən isə komponentlərindən biri milli, digəri isə alınma olan mürəkkəb sözlərdən ibarət ola bilər. Naxçıvan dialekt və şivələrində - ağızdanpərtov, avpərəs, qulbeçə kimi milli söz və alınma söz modeli dialekt vahidlərilə yanaşı, beşüyür, mirqəzəb kimi fars və ərəb mənşəli söz modeli əsasında yaranan hibrid sözlər də vardır: - Ağızdanpərtov adamnan mə:m işim ulmaz, yönneşəmmərəm unnan (Culfa: Əlinçə). -Avpərəsdər yığışillar ora başdıyıllar başdarına gəlennərdən danışmağa (Şahbuz: Badamlı). -Aşix Hüseyn baxdı ki, Zərnıyar xanım qulbeçələrin də salıp ya:na bıdı güllə kimi gəlir (Şahbuz: Keçili). -Bizdə deyillər kin, huşdu-başdı oğul neyniyir dədə malın, beşüyür oğul neynir dədə malın (Şahbuz: Ayrınc). -Hüsen kişiye niyə söz deməx' olardı, mirqəzəbıydı, hammı tux' salırdı onnan (Babək: Şıxmahmud).

Bu fəslin növbəti bəndi **“1.2.4. Rus və Avropa dillərindən alınan sözlər”** adlanır. Regionun əhalisinin dilində bir sıra rus dilindən keçən sözlər də vardır ki, bu vahidləri alınma dialekt söz kimi qəbul etmək doğru olmaz. Çünki onlar dialekt və şivələrin lüğət ehtiyatına tam daxil olmamış, onun normalarına uyğun gəlməyən, istifadəsi məqbul sayılmayan sözlərdir. Yəni burada sırf uzun əsrlər boyu xalqın dilində işlənən, tam işləklik hüququ qazanmış və dialektin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərdən deyil, Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərimizdə qarşılığı olan, lakin regionun əhalisi tərəfindən istifadə edilən sözlərdən söhbət gedir ki, bu sözlər həm də sözün alındığı dildəki kimi deyil, yerli insanlar tərəfindən təhrif olunmuş, fonetik cəhətdən dilimizin qaydalarına

uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilir. Dilçilik ədəbiyyatlarında belə sözlər varvarizmlər adlanır. “*Varvarizmlər əcnəbi sözlərin yersiz işlədilməsi deməkdir. Belə sözlər tərcümə edilə bilər. Onlar üçün millilik, ərazicə möhkəmlənmə xarakterik deyildir*”.¹⁷ Lakin rus dilindən Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan mımılı, xıllıx, sortux kimi çox az miqdarda söz də vardır ki, onlar burada işləklilik qazanmış, öz sözlərimizlə qaynayıb-qarışmış və dialektin leksikasını zənginləşdirmişdir. Mımılı sözü Naxçıvanın Babək və Şahbuz şivələrində “həddindən artıq ləng hərəkət edən, maymaq, bir işi uzun müddətə görən, danışarkən dodaqaltı danışan” mənasında işlənir: -Mımılı belə mız-mızı danışan, asdagəl adama deyillər (Babək: Nəzərabad). Etimologiyasını araşdırarkən belə bir qənaətə gəldik ki, bu söz rus dilində olan *мямля//мямлить* sözünün dialekt variantıdır. Rusca *мямля* kökü və -я şəkilçisinin birləşməsi ilə yaranmışdır, mənası iki cür izah olunur: 1. mızı; 2. key, maymaq, ağzıboş adam. *мямлить* isə 1. mızıldamaq, çeynəyə-çeynəyə danışmaq; 2. acizlik etmək, ağzıboşluq göstərmək mənasındadır ki, bu mənalar sözün Naxçıvan dialekt və şivələrindəki mənaları ilə eyniyyət təşkil edir. M.Fasmerə görə *bu söz səstəqlidi yolu ilə yaranmışdır və qədim forması memljati//momljati “dolaşmaq danışmaq, deyilmək, pəltək” mənalarında işlənməmişdir. Xetlərdə isə mema sözünün mənası “danışmaq” idi*.¹⁸ Naxçıvan dialekt və şivələrindən gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, söz heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadan şivələrin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən dialekt vahidlərinin böyük əksəriyyəti milli sözlərdən ibarətdir. Onların etnolinqvistik təhlili bu sözlərin qədim dil vahidləri olduğunu deməyə əsas verir. Apardığımız tədqiqat bunu deməyə əsas verir ki, ədəbi dildə, o cümlədən digər dialekt və şivələrdə olduğu

¹⁷ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (ali məktəb tələbələri üçün dərslik) / H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2005, —452 s., – s.217.

¹⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: [В четырех томах] / М.Фасмер. – Москва: Прогресс, – Т.2 (Е–Муж). Перевод О.Н.Трубачева. – 1986. – 672 с., – с.30.

kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də alınma sözlər vardır. Burada ərəb, fars və rus dillərindən alınan dialekt vahidlərinin öyrənilməsi dil tarixini, o cümlədən xalqın tarixi əlaqələrini öyrənmək baxımından da çox faydalıdır. Bu sözlər şivələrdə daha çox dəyişikliyə məruz qalaraq dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Naxçıvan dialekt və şivələrində istifadə dairəsinə görə leksika**” adlanır. Bu fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. Burada “**2.1. Termin səciyyəsi daşımayan leksik dialektizmlər**”, “**2.2. Terminoloji leksika**” adlı paraqraflarda Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi müxtəlif aspektlərdən dərın araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

İkinci fəslin birinci paraqrafında tədqiq olunmuş müxtəlif nitq hissələrinə aid dialekt sözlərdə Naxçıvan dialekt və şivələrinin əsas leksik xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Bu baxımdan addama, binə, cab, cey, barmaxcıl, basdıx, başqov, dönəx', bəyyalı, cəx'rəpəri, çıxmayara kimi isimlər daha xarakterikdir.

Addama Naxçıvanın Babək rayonu şivələrində “su olan yerlərdə keçmək üçün düzəldilən balaca keçid” mənasında işlənməkdədir: -Addamanı düzəldirix' arxın, çayın üsdə, bıənnən oənə geşməx'dən öterin (Babək: Vayxır). -Cəhriçayın üsdəydi o vaxdı addama, indi yoxdu, dağılıp gedip (Babək: Cəhri). Bu söz dilimizin digər dialekt və şivələrində də – Ağbaba şivələrində addamac, Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz şivələrində addamaş variantında işlənir. Bir sıra şivələrimizdə isə “*tapdanma nəticəsində çəpərdə əmələ gəlmiş keçid*”¹⁹ kimi yaxın mənada qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, Culfa rayonunun Xanəgah, Əlincə, Xoşkeşin kəndlərində də həmin vahid addamac variantında işlənir. Bu söz türkmənşəli vahidlərdən olub, ədəbi dilimizdən çıxsa da, şivələrdə yaşamaqdadır və qədim ad//at “addım atmaq” kökündən yaranmışdır. “*Dialektlərdə addamaq feili və addama ismi var. Onların hər ikisi addım kəlməsi*

¹⁹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. İki cildə / M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamovun redaktəsi ilə – Ankara: TDK Yayınları, – 1999. – 653 s., – s.2.

ilə bağlıdır".²⁰ Naxçıvan dialekt və şivələrində bu kökdən yaranmış adda feili də işlənir ki, onun da mənası "bir şeyin (daha çox suyun) üstündən keçmək" deməkdir: -Bir gün yolun tüşəndə adda gə bıyana gör bir nətə:r dam-daş düzətlmişix (Ordubad ş.). Bu söz ad kökünə ədəbi dilimizdəki adlardan feil düzəldən -la² şəkilçisinin dialekt variantı olan -da şəkilçisini artırmaqla yaranmışdır. Addama sözü isə həmin feilə -ma şəkilçisinin əlavəsi yolu ilə meydana gəlmişdir. Bu şəkilçi həm ədəbi dilimizdə, həm də şivələrimizdə feillərdən isim düzəldən məhsuldar şəkilçidir. Addama sözünün şivələrdə "nərdivan" mənası da var.

Burada isimlərlə yanaşı bərt, çəpix', düdəmə, ələngə, çalxey, darqursax, əyağısurçax kimi sifətlər, aynımax, əfsəməx', qavzamax, cavqannamax, əriyip-ərsiməx', xırdıxov eləməx', vərgallamax kimi feillər, becid, ehmal, qəyim, şəsdən, qarannıxlı, bıldır-bıldır, yarımeylax, siləbəsilə kimi zərflər etnolinqviistik araşdırılmaya cəlb olunmuşdur. Siləbəsilə dil vahidi iki eyni sözün təkrarı ilə yaranmışdır. Onun tərkib hissələri olan silə sözü qədim dil vahidlərindən olub, kökü şumer dilinə dayanır. "*Şumer dilində bu söz si-si şəklində işlənmişdir: Barağ-ğa na-mu-un si-si ig-de (yəni qoy o mənim zənbilimi siləbəsilə doldursun)*".²¹

İkinci fəslin ikinci paragrafı iki bəndə ayrılmışdır: "**2.2.1. Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı leksik vahidlər**"; "**2.2.2. Məişət leksikası**". Məlumdur ki, dialekt və şivələr xalqın yaradıcılıq məhsuludur. Burada xalq dilində uzun bir tarixi zaman kəsiyində formalaşmış zəngin dil materialı mövcuddur. Bu materialın tədqiqi aid olduğu bölgənin həm tarixi, həm coğrafi şəraiti, həm də əhalinin məşğuliyyəti sahələri haqqında müfəssəl məlumat verir. Naxçıvan dialekt və şivələrində bölgə insanların qədim fəaliyyət sahələri haqqında çox geniş material vardır. Bu sahələr qədimdən bəri Naxçıvan əhalisinin əsas gəlir və dolanışıq mənbəyi olmuş,

²⁰ Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr / B.Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, – 2015, – 288 s., – s.8.

²¹ Sadıq İ. Tanrı dili, türk dili, şumer dili / İ.Sadiq. – Bakı: Azərnəşr, – 2020, – 464 s., – s.44.

bölgənin zəhmətkeş əhalisi heyvandarlıq, əkinçilik, bağçılıq, baramaçılıqla məşğul olmuşdur. Ərazinin həm dağlıq, həm də dağətəyi relyefi bu sahələrin yaxşı inkişafına zəmin yaratmışdır. Sadədən mürəkkəbə doğru uzun bir inkişaf yolu keçən bu təsərrüfat sahələri ilə bağlı yerli əhalinin dilində olduqca maraqlı dil vahidləri də formalaşmışdır. İnsanlar iş prosesində istifadə etdikləri əşya və alətləri, heyvanları, əkin sahələrini, suvarmanın müxtəlif növlərini fərqli sözlərlə ifadə etmişlər ki, bu sözlərin əksəriyyəti bölgə şivələri üçün xarakterikdir və ədəbi dilimizdə yoxdur. Bu paraqrafda heyvandarlıqla bağlı: maya (əksər şivələrdə) “yeni doğulan quzu”, otuxan (Babək, Culfa, Şahbuz)//otuxmuş (Şərur) “bir-iki aylıq ot yeməyə başlayan quzu”, bılıx (əksər şivələrdə) “inəyin yeni doğulmuş balası”, gədix' (Culfa, Şahbuz, Şərur) “inəyin üç-altı aylıq balası”, buzov//bizav (Babək, Şahbuz, Şərur)//buzəği//bizav (Culfa, Ordubad) “inəyin altı aydan bir yaşa qədər olan balası”, dana (əksər şivələrdə) “inəyin bir-iki yaşlı balası”, hak'qına “üç yaşında diş mal”; arıçılıqla bağlı: anagir (əksər şivələrdə) “ana arı üçün hazırlanmış xüsusi yer”, arılıx//paralix (Babək, Şahbuz) “arıların saxlandığı yer”, dalax (Culfa, Şahbuz, Şərur) “əsas şanın yanında düzəldilən balaca şan”, nəfəsdix' (əksər şivələrdə) “səbətin hava bacası”, məmə (əksər şivələrdə) “yuva”; atçılıqla bağlı: kurix' (əksər şivələrdə) “atın yeni doğulmuş balası”, qulun (Babək, Culfa, Şahbuz) “atın bir yaşa qədər olan balası”, dayça (əksər şivələrdə) “atın bir yaşdan iki yaşa qədər olan balası”, şilxor (Şahbuz, Şərur) “iki yaş yarımlıq at balası”, ürgə (əksər şivələrdə) “üç yaşında erkək at”; əkinçiliklə bağlı: kəfşən (əksər şivələrdə) “taxıl əkilən yer, zəmi”, xərmən (əksər şivələrdə) “biçilən buğdanı emal etmək, toplamaq üçün ayrılmış yer”, beytin yer (əksər şivələrdə) “əkilməyən yer”, qıraş yer (Babək, Şahbuz) “məhsuldar olmayan yer” kimi zəngin dialekt materialı öz əksini tapmışdır. Həmçinin burada yemək adları ilə bağlı: işgənə (Naxçıvan)//təngov (Babək, Culfa, Şahbuz) “qovurmanın suyu, ət suyu”, *cığatay*²², kələkə (Şahbuz) “doğan

²² Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası / N.Əliyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2018. – 201 s., – s.102.

heyvanın ilk südündən hazırlanan yemək”, portdamaş (Babək, Şahbuz) “südlə hazırlanan yemək”, avdix (əksər şivələrdə) “içərisinə xiyar və göyərti qatılmış qatığa çörək doğramaqla hazırlanan yemək”; geyim adları ilə bağlı: posdal (Şahbuz, Şərur) “yüngül qadın ayaqqabısı”, tutar (Culfa) “böyük şal”, məs (Babək, Ordubad) “yüngül kişi ayaqqabısı”, çus (Naxçıvan) “yüngül qadın ayaqqabısı”, dingə (Ordubad) “baş örtüsü”; məişətdə işlədilən əşyaların adları ilə bağlı: əyaxlı//əpbəx' taxdası//əpbəx' daşı//duvax (əksər şivələrdə) “üzərində çörək açılan taxta”, eymə (Culfa) “içərisində süd və pendir saxlanan qab”, çölməx' (əksər şivələrdə) “içində piti qoyulan gil qab”, zir (əksər şivələrdə) “nəlbəki”, əngənəx' (Babək) “əvvəllər içində paltar yuyulan, xəmir edilən taxta qab”; adət-ənənə ilə bağlı: sözlün almax (əksər şivələrdə) “qız evinin razılığını almaq, hə almaq”, nişanı (əksər şivələrdə) “adaxlı”, bəlgə aparmax (Babək, Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz) “rəsmi nişandan əvvəl qıza üzük vermək”, paltarıpmə (Babək, Culfa, Naxçıvan, Ordubad)//parça aparmax (Kəngərli, Şərur) “toydan əvvəl oğlan evinin qıza aldığı zinət əşyalarının, geyimlərin qız evinə gətirilməsi və nümayiş olunması üçün təşkil olunmuş məclis”, ülüş (Ordubad) “içinə halva qoyulmuş lavaş”, yas saxlamax//oturmax (əksər şivələrdə) “dünyasını dəyişən şəxs üçün yas mərasimi keçirmək”, üçü keşməx' (əksər şivələrdə) “ölümündən üç gün keçmək”, dilnən ağlamax//dil deməx' (əksər şivələrdə) “dünyasını dəyişən yaxını üçün ağı demək” kimi sözlər tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində **“Naxçıvan dialekt və şivələrində aktiv-passivliyinə görə leksika və müxtəlif yollarla yaranan vahidlər”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin birinci paragrafı **“3.1. Arxaizmlər”** mövzusunda həsr olunmuşdur. Naxçıvan dialekt və şivələrində bir çox dialekt vahidləri vardır ki, onlar vaxtilə ədəbi dil faktı kimi çıxış etmiş, dildə gedən inkişaf nəticəsində köhnələrək passiv fonda keçmişdir. Bu hadisə ədəbi dilin lüğət tərkibində nisbətən daha sürətli baş verir. Lakin eyni fikri dialekt və şivələrimizə aid etmək düzgün olmazdı. Çünki dialekt və şivələrimizdə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Yəni ədəbi dildən müəyyən bir müddət ərzində köhnələrək çıxan hər hansı bir söz

dialekt leksikasında uzun illər boyu yaşaya bilir. Dialekt və şivələrimiz belə sözləri mühafizə edərək bu günümüzə qədər gətirib çıxarır. Ona görə də bu cür sözlərin şivələrdən seçilərək öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu cür sözlər dilin keçmiş vəziyyətini əks etdirən vasitələrdir. Dildə hər hansı bir sözün köhnəlməsi üçün sərhəd qoymaq olmaz. Elə sözlər var ki, əsrlər boyu fəal şəkildə dildə yaşayır, elələri də olur ki, onlar müəyyən səbəblərlə bağlı köhnəlir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda burada da çoxlu miqdarda ədəbi dilimiz üçün arxaik sözlərə rast gəlirik ki, onlar şivələrimizdə bu gün də işlənməkdədirlər. Ağırramax “əzizləmək, hörmət, ehtiram göstərmək”, alçax “sadə, təvazökar, mülayim, mehriban”. Ordubad dialektində və Şahbuzun bəzi kənd şivələrində işlənməkdə olan bu söz daha çox könül sözü ilə birlikdə alçax könül//alçaxgoul şəklində işlənir. -Baxırsan kin, adam var heç özünə yendirmir, əmancax İrbaham kişi alçax goullu adamdı, hərkişdə onnan irazıdı (Şahbuz: Badamlı). Məlumdur ki, müasir dilimizdə bu söz insana aid edildikdə əks mənəni ifadə edir. Yəni insana xas olan mənfi xüsusiyyəti (rəzil, şərəfsiz, namərd) bildirir. Qədim türk yazılı abidələrində və anadilli ədəbiyyatımızın ilk nümunələrində də həm mənfi mənada, həm də Naxçıvan dialekt və şivələrində rast gəlinən mənada işləndiyini müşahidə edirik. *“Haqqında danışdığımız leksik vahidə alçax variantında “xoşxasiyyət, mehriban” anlamında müasir türkmən dilində də rast gəlirik. Alçax ifadəsi “rəzil, namərd” mənasında müasir Azərbaycan, türk, Kırım-tatar dillərində işləndiyi kimi, “səmimi, mehriban” mənalarında isə türk, tatar dialektlərində, başqırd dilində qeydə alınmışdır”*.²³

Burada həmçinin arı “təmiz, pak”, bəhrə “keçmişdə məhsulun onda biri tutarında alınan vergi”, dirrix'. “1. güzəran, yaşayış, ömür; 2. ev əşyaları, insanın özünə aid olan seylər”, əpbəx' “çörək”, qanrılxax “dönmək, geri çevrilmək, dönüb baxmaq”, pitix' “kağız parçası, məktub”, əyə “sahib, yiyə” kimi arxaik dil vahidləri

²³ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: [3 cildə] / Elmi redaktor M.Mirzəliyeva. – Bakı: Kitab aləmi, – c. 1. – 2004. – 331 s., – s.253.

hərtərəfli araşdırılmış, onların şivələrdə işlənmə məqamları müəyyən edilmişdir. Əyə sözü Ordubad dialektində “sahib, yiyə” mənasında işlənir: -Bı atın əyəsi ölüpdü. -Niyə dirrix' əyəsiz, sahapsız dəyil ki, hər keçən girsin, həlbət bir əyəsi var (Ordubad: Behrud). Dilimizin Qax şivəsində də eyni mənada *iyə*²⁴ variantında qeydə alınmışdır. Müasir dilimizdəki yiyə sözünün arxaik formasıdır. “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə *igə//egə* “*sahib, ev yiyəsi və ruh*”²⁵ mənalarında verilmişdir. M.Kaşğari bu sözü idhi variantında “sahib” mənasında “*Kağun karma bolsa, idhisi ikki əlugin təgir (Qovun yağma edilsə, sahibi iki əlli tutar)*”²⁶ nümunəsində göstərir. Deməli, bu dil vahidi idhi//ige//iyə//əyə şəklində inkişaf edərək bu günkü fonetik şəklini almışdır.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı “**3.2. Neologizmlər**” adlanır. Yaşadığımız dövrün elmi-texniki tərəqqisi, cəmiyyətdə gedən inkişaf dilə, o cümlədən dialektlərə də təsirsiz ötüşmür. Təbii ki, bu təsir özünü daha çox dilin leksik qatında göstərir. Yeni yaranan anlayışlar və əşyaların adları ilə bağlı yaranan yeni sözlər – neologizmlər hesabına dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Bu sözlər həm dilin öz vahidləri, həm də alınmalar ola bilər. Dildə neologizmlər nisbi xarakter daşıyır və zamanla bağlıdır. Yəni hər hansı söz əvvəl neologizm olub, indi isə olmaya bilər. Belə sözlər yeni yarandığı zaman neologizm kimi qəbul olunur. Dildə işləklilik qazanıb fəal sözə çevrildikdə və ifadə etdiyi anlayış da köhnəldikdə artıq o, yeni söz hesab olunmur. Bu baxımdan neologizmlərə müasir baxış həmişə aktualdır. Son dövrlərdə dilin sözyaratma xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq çoxlu sayda yeni sözlər meydana çıxmış və onlar ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə, həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələrində də işlənməkdədir: özəl, sonuş, bilgisayar, yerbəlliyən, işıxpuluyığan, isdilix'ölçən, qurudəzən, çıxdaş, ayaxcı, daşıxcı, pay torpax, əkin

²⁴ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. İki cildə / M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamovun redaktəsi ilə – Ankara: TDK Yayınları, – 1999. – 653 s., – s.263.

²⁵ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, – 1969. – 676 с., – с.165; 204.

²⁶ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c.2. – 2006. – 400 s., – s.136.

yeri, şəxsi təsərfat, separator maşını, icra nümayəndəsi, səyyar maşın, topdansatış: -Bir xeylax kişiynən söypətdəşdix', sonuşda üsdü açıldı kin, bı:n dədəsi mə:m dədəmnən simsardı (Şahbuz: Ayrınc). -Nətərin oldu ki, bı bohda kətdə həmmi:n şəxsi təsərfatı oldu, bi dənə sən qaldın? (Culfa: Milax) -Hökmət pay torpaxları bölənnən sohra mən də götdüm özümünkün satdım ağılsızdığımnan, imdi bırda torpax od qiymətinədi (Babək: Vayxır). Alınma sözlərin bazası əsasında yaranan neologizmlər alınma leksik vahidlərə milli mənşəli şəkilçilərin artırılması yolu ilə və ya alınma söz+milli söz modeli əsasında yaranır. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu yolla yaranan çoxlu neologizmlər işlənməkdədir: qloballaşma, qamputerçi, dollardəyişmə yeri, işıx kartı, qaz kartı, kopiyaçıxardan, icra başçısı, qameraçəkən, ticarət mərkəzi, işıxfor, tokyığan. Bir çox texnika ilə bağlı terminlər artıq həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə ümumişlək sözlərə çevrilərək, geniş xalq kütlələri tərəfindən də gündəlik danışığda istifadə olunur və onların da bir çoxu alınma sözlər olduğu üçün dilimizə yad sözlərdir. Belə sözlər yerli xalq danışığına uyğunlaşdırılaraq milli sözlərimiz qəlibinə salınmış və şivələrdəki digər sözlər kimi bu şəkildə tələffüz olunur: isdend “stend”, sintifon, cib delhunu, androyit, xaldeniq, baxıl və s.

Bu fəslin üçüncü paragrafi **“3.3. Ədəbi dildə başqa mənə daşıyan sözlər”** adlanır. Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dillə eyni fonetik variantda işlənilib tamamilə fərqli anlam ifadə edən sözlərin tədqiqi maraqlı dil faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir. Dildə olan sözlər dilin leksik sistemində gedən inkişaf nəticəsində müəyyən bir dövr ərzində dar mənədan daha geniş mənəyaya keçmişlər. Nəticədə şivələrdə fonetik baxımdan ədəbi dillə eyni səslənən sözlərin əlavə, bəzən isə metaforik anlamları meydana çıxmışdır. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində də zəngin material vardır. Burada həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə eyni nitq hissəsi kimi çıxış edən dil vahidləri ilə bərabər, həm də şivələrdə başqa nitq hissəsi kimi işlənən sözlər də qeydə alınmışdır. Burada ayax “dəfə”, budamax “vurmaq, döymək”, çalxamax “ara vurmaq”, dimdix'ləməx' “həvəssiz yemək”, daralmax “simiclik etmək”, taxdasız “yüngül” kimi dialekt vahidləri araşdırmaya cəlb olunmuş,

dilimizin digər dialekt və şivələri ilə maraqlı müqayisələr aparılmışdır. Qeyd edək ki, dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində də taxtasız “*danışiq və hərəkətini bilməyən*”²⁷ deməkdir.

Daralmaq dialekt vahidi Ordubad dialektində “simiclik etmək” mənasında qeydə alınmışdır: -Yəxci pənir gətimişdilər dəğdən dəraldım əlmağa (Ordubad: Dırnıs). -Vaxdında kişi daraldı dam-daşı düzəltməğa, nırqızdız elədi (Ordubad: Bist). Ədəbi dilimizdə “həcmi azalmaq, darlaşmaq” mənasında işlənən bu feil nümunələrdən görüldüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində tamamilə fərqli anlamda qeydə alınmışdır. Eyni mənada gözü daralmaq frazeoloji birləşməsinin tərkib hissəsi kimi də işlənir: -Adamın pulu çoxaldıxca gözü daralar (Naxçıvan ş.). -İş məhsulu yığmağa gələndə elə biləsən bə Tahirin gözü daraldı, başdadı cığallıq eləməyə (Babək: Payız). Daralmaq həm də həfsələsi daralmaq ifadəsində “səbri tükənmək, sıxılmaq” mənasında da işlənir: -Birdən həfsələm nətəri daraldısa, dedim elə durum hammını töküm eşiyə bırdan (Şərur: İbadulla). Bu dil vahidi dar sifətindən əmələ gəlmişdir və dilimizin Mingəçevir şivələrində də eyni mənada qeydə alınmışdır. Şəki dialektində *daralmaq* “*kəmhövsələ olmaq, narahat olmaq*”²⁸ deməkdir.

Dördüncü paragraf “**3.4. Səs təqlidi köklərdən törəyən leksik vahidlər**” adlanır. Dildə səs təqlidi yolu ilə sözlərin yaranmasının tarixi qədimdir. Dünyanın bütün dillərində təqlid yolu ilə yaranmış müxtəlif dil vahidləri vardır və dilçilik elmində belə bir nəzəriyyə də mövcud olmuşdur ki, bu nəzəriyyənin tərəfdarları dilin məhz müxtəlif səslərin təqlidi yolu ilə yarandığı fikrini irəli sürürdülər. “*Xarici dilçilikdə təqlidi sözləri onomatopiyalar adlandırırlar. Bəzi onomatopiyalar spontan, yəni ani şəkildə, digərləri isə uyğun formada, yəni improvizə edilərək yaradılır. Onların bir qismi lüğətlərə qəbul edilsə də, bir qismi kontekstual və epizodik olaraq*

²⁷ Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, I kitab, İrəvan Çuxuru / Ə.Ələkbərli. – Bakı: Ağrıdağ, – 2009, – 192 s., – s.164.

²⁸ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. İki cildə / M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamovun redaktəsi ilə – Ankara: TDK Yayınları, – 1999. – 653 s., – s.123.

qalır".²⁹ Naxçıvan dialekt və şivələrində də bızbıza "uçanda bız-bız səsləri çıxaran bərk qabıqlı böcək", carramax "çatlamaq", cızdız "heyvanın quyruq yağını əritdikdə qalan qırıntıları", çaxçax "taxıl üyüdüln zaman dəyirmanın nizamlayıcı hissəsi", çırtmax "narın-narın doğramaq", dəhmərrəməx' "atı hərəkət etdirmək üçün vurmaq", hellənməx' "yuvarlanmaq, fırlanmaq, dığırılanmaq", hüşdürəx' "fit", şırran "nov, novdan", tok'qaş "yun çırpmaq üçün hazırlanmış çubuq", gupban "toxmaq, böyük çəkiç" kimi dialekt vahidləri məhz bu yolla yaranmışdır. -Gupbanı gələndə özünən gətgə bı qalan daşdarı uçurdax (Babək: Payız). -Gupbanı indi usdalar işdədəllər iramont-zad işdərində, amma geşmişdə də vardıydı (Şərur: Siyaqut). Bu söz əşyanın funksiyasına uyğun olaraq onu divara və ya hər hansı bir obyektə vuranda çıxan gup səsinə təqlidən yaranmışdır. Bu əşya çəkiçin bir az böyük, ağır və qədim forması olub daha çox divar və s. uçurmaq, daş çapmaq üçün istifadə olunur. Xüsusən Duzdağda duzun istehsalı prosesində bu alətdən geniş istifadə edilmişdir. Qədimdə bu əşya daşdan hazırlanmış, müasir dövrümüzə isə dəmirdən olur.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə "Naxçıvan dialekt və şivələrində sözün mənə qrupları" adlanır. Bu fəslin əsas məzmunu "4.1. Omonimlər", "4.2. Sinonimlər", "4.3. Antonimlər", "4.4. Çoxmənalı sözlər" adlı dörd paragrafda ifadə olunmuşdur. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin tədqiqi göstərir ki, ədəbi dilimizdə sözlər arasında olan leksik-semantik əlaqələr eynilə burada da mövcuddur. Yəni müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialekt və şivələrin də leksik tərkibini təşkil edən sözlər müxtəlif mənə qruplarına malikdir. "Omonimlər" adlı birinci paragrafda həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan omonim dialektizmlər araşdırılmışdır. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt leksikasında da omonimlər xüsusi rol oynayır. Onlar dialektə də ədəbi dildəki vəzifələri daşıyır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində rast gəldiyimiz omonimlər müxtəlif tarixi dövrlərin məhsulu olub,

²⁹ Süleymanova Ş. Fransız və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərin tarixinə dair // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019, №5, – s. 206-213, – s.207.

inkişaf edərək təşəkkül tapır. Bu sözlərin bir qismi çoxmənalı sözlərdən tədricən yeni mənalar kəsb edərək omonimə çevrilmişdir və onları aid olduğu nitq hissələrinə görə belə qruplaşdırmaq olar: İsimlərdən ibarət olan omonimlər: gəc//gəj – 1. əhəng, 2. lavaşı yapmaq üçün alət; lavaşa – 1. alça, zoğal və s. meyvələrdən bişirilib qurudulan turşu, 2. zəncirin ucunda olan qarmaq, 3. baramaçılıqda istifadə olunan taxtadan hazırlanmış əmək aləti; tutma – 1. torpağa basdırılmış qovun, 2. duza qoyulmuş tərəvəz, turşu, 3. dəlilik, birdən hirsələnmə, inad, tərslik; qələm – 1. növ, çeşid, 2. daş yonan alət, 3. savad, bilik. Qələm sözünün Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində başqa mənalarına da rast gəlirik. Qərbi Azərbaycan şivələrində bu söz *“ağacın kəsilib əkilən şivi”*³⁰ mənasında da işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində də bu anlam qeydə alınır.

Sifətlərdən ibarət olan omonimlər: dəmdəki – 1. hərdəmxəyal, 2. hər sözə qulp qoyan, fırlıdaqçı, səfeh, yelbeyin; nuzul – 1. tənbel, 2. inadkar, tərs; yava – 1. pis, 2. ağız kəsərsiz, sözü keçməyən; ütux' – 1. bacarıqlı, zirək, 2. kələkbaz, hiyləgər. Naxçıvan dialekt və şivələrində omonim cərgələr yaradan sözlərə nəzər saldıqda sifətlərin omonimliyinin digər nitq hissələrinə nisbətən daha az olduğunu görürük.

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir qisim feillər də omonimləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada feillərin omonimliyə meyl zəifdir. Çünki feillər omonimlikdən daha çox çoxmənalılığa meyl göstərir. Belə ki, onlar müxtəlif əşyaların bir-birinə bənzər hərəkətlərini ifadə edir. Lakin buna baxmayaraq, burada feillərin omonimliyi sifətə nisbətən daha çox müşahidə olunur. Feillərdən ibarət olan omonimlər: bətdəməx' – 1. bir şeyi zorla vermək, aldadıb satmaq, 2. yalandan, yüngülcə tikmək; ütməx' – 1. oğurlamaq, 2. heç kimi saymamaq, 3. heyvanın kəlləsini odda təmizləmək; gırrəməx' – 1. pis niyyətlə izləmək, fürsət gözləmək, 2. güzəranı yaxşı olmamaq, birtəhər yaşamaq; vırxımax – 1. daim hərəkətdə olmaq, bir yerdə dura bilməmək, 2. bir şey demək istəyib deyə bilməmək; tavlamaq –

³⁰ Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, I kitab, İrəvan Çuxuru / Ə.Ələkbərli. – Bakı: Ağrıdağ, – 2009, – 192 s., – s.110.

1. ipi möhkəm əyirmək, 2. aldatmaq, yoldan çıxarmaq, 3. əti, soğanı və s. yağda qovurmaq; toralmaq – 1. kökəlmək, 2. havanın qaralması. Bu söz Naxçıvan dialekt və şivələrində işləndiyi hər iki mənasında *Qərbi Azərbaycan şivələrində*³¹, “kökəlmək” mənasında *İmişli şivələrində*³² də işlənir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dildə və tədqiq olunmuş dialektlərimizdə olduğu kimi omonimlər eyni nitq hissələrinə aid ola bildiyi kimi, fərqli nitq hissələrinə də aid ola bilər. Yəni burada müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən omonimlər də vardır. Omonim cərgə eyni nitq hissəsinə mənsub sözlərdən ibarətdirsə, bu zaman həmin sözlər həm də eyni sintaktik vəzifəni daşıyır. Əgər omonim cərgədəki sözlərin hər biri ayrı-ayrı nitq hissələrinə aiddirsə, onda onların sintaktik vəzifəsi də müxtəlif olur. Burada isim-sifət, isim-say kimi işlənən omonimlər əsasən aşağıdakılardır: yuxa – 1. lavaş (isim), 2. ürəyiyumşaq, nazik, davamsız (sifət); güdül – 1. küpə (isim), 2. şikəst (sifət); zəlaf – 1. hər tərəfi sürtülmüş aşıq (isim), 2. həyasız, sırtıq (sifət); qalın – 1. çox yer tutan, yoğun (sifət), 2. təndirdə bişirilən yağlı çörək növü (isim), 3. qaba, cod yun (sifət), 4. söz təsir etməyən, anlamaz (sifət); çağ – 1. toxumaq üçün mil (isim), 2. arabanın yanlarına vurulan ağac (isim); 3. yaxşı, əla (sifət); çalası – 1. qatıq mayası (qatıq çalmaq üçün südə qatılan azca qatıq, isim), 2. sözgəzdiren, aravuran (sifət).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, burada omonim cərgə iki, üç və daha artıq komponentdən ibarət ola bilər və müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Naxçıvan dialekt və şivələrində bəzən omonim cərgəni əmələ gətirən sözlərin əsas və köməkçi nitq hissələrindən ibarət olduğu da müşahidə edilir: səki – 1. tövlədə yatmaq üçün yerdən bir az hündür sahə (isim). –Yazığ uşax səkilərdə yatmaqdan belinin donqarı çıxmışdı (Culfa: Camaldın); 2. guya ki,

³¹ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 440 s., – s.380.

³² Azərbaycan dialektoloji lüğəti. İki cildə / M.Ş.Şirəliyev və M.İ.İslamovun redaktəsi ilə – Ankara: TDK Yayınları, – 1999. – 653 s., – s.573.

sanki (modal söz). -Səki gəlir ma: köməx'lix' eliyəciydi (Şərur: Tənənəm). -Biz də dedix' səki yığışarix bir yerdə gedərix əpbəx'üsdünə (Ordubad: Biləv). 3. addım. -Yolun bırdan uyanası elə pisdi ki, ancağnan ki, səki-səki gedə bilirix' (Culfa: Xanəgah). Eyni zamanda frazeoloji birləşmələrin də omonimliyi özünü göstərir. Naxçıvan dialekt və şivələrində omonimlik frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Burada işlənən frazeoloji birləşmələrin tədqiqi göstərir ki, onların omonimləşməsi zəifdir. Lakin buna baxmayaraq haqqında danışdığımız şivələrdə omonim sabit birləşmələrə rast gəlirik ki, bunlar ədəbi dildəkinə nisbətən burada çoxdur: məhətdəl qalmax (əksər şivələrdə): 1. bir şeyə çox təəccüblənmək. -İreyhan xanım məhətdəl qalıdı, una gora ki, imdiyə kimin hələm onu üsdəliyən olmamışdı (Culfa: Xanəgah); 2. heç bir iş görə bilməmək, çarəsiz qalmaq. -Dədə çəx'di canın qutardı, balalar da belə məhətdəl qaldılar (Naxçıvan ş.).

Dildəki sözlərin omonimlik qazanması üçün müəyyən bir tarixi proses gedir və gedən inkişaf nəticəsində sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr omonim sözlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. *“Ümumiyyətlə, omonimlərin mahiyyəti iki izomorf sözün arasında mənə əlaqəsinin olması və ya olmaması ilə deyil, onların həmin dildə danışanlar tərəfindən şəxsiz-şübhəsiz ayrı-ayrı sözlər kimi dərk edilməsi və mövcudluğu ilə müəyyənləşir”*.³³

Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibindəki omonimləri araşdırarkən burada ədəbi dillə paralellərin də olduğunu görürük. Burada elə omonimlərə rast gəlirik ki, onlar həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə işlənir: qatix – 1. qatıq, 2. payızdan qovrulub saxlanmış ət, qovurma; yel – 1. külək, 2. xəstəlik, revmatizm; tar – 1. küləyin bir yerə topladığı qar yığını, 2. toyuğun gecələr yatmaq üçün üstünə çıxdığı ağac.

Dördüncü fəslin **“Sinonimlər”** adlı ikinci paraqrafında göstərilir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində zəngin sinonim cərgələr də özünü göstərir. Belə sözlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi bir

³³ Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / H.Həsənovun redaktəsi ilə – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 168 s., – s.10.

mənanı müxtəlif çalarlarla ifadə etməsindədir. Ədəbi dildə, dialekt və şivələrdə sinonim cərgələrin çoxluq təşkil etməsi dilin zənginliyini bir daha göstərir. M.İslamov yazır: “Müşahidələr göstərir ki, dialektlərdə sinonim sözlər yazılı dillə müqayisədə sayca çoxdur. Bunun aşağıdakı hadisələrlə əlaqədar olduğunu təxmin etmək mümkündür: 1) Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesində bir neçə qəbilə və ya tayfa dili-dialektinin iştirakı ilə; 2) Ayrı-ayrı dialekt qruplarının uzun əsrlər boyu ardıcıl və qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsiri ilə; 3) Daha sonralar başlanan, lakin müntəzəm surətdə davam edən ədəbi dilin təsiri ilə; 4) Alınma sözlər hesabına”.³⁴ Naxçıvan dialekt və şivələrində maraqlı sinonim cərgələrə rast gəlirik: bəysumat//bəsmat – dəsdana//dastana – hökmət çörəyi “zavodda bişirilən çörək”; kələcoş – kələçi – qurutdu “qurutdan hazırlanan yemək”; qalın – bökən – fətir – qatdama – nəzix’ “çörək çeşidləri”; nəlbəki - zir. Eyni zamanda dilin öz sözləri olan sinonimlər həm də dilin tarixinin qədimliyini göstərir. Belə ki, dilin qədim dövrlərində rast gəldiyimiz sözlərin eyni və yaxın mənə bildirməsi üçün onların uzun bir inkişaf dövrü keçməsi şərtdir. Bu sözlər dildə eyni sözün təkrarına yol verməmək, fikrin ən incə mənə çalarlarını ifadə etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Sinonim cərgələrdə dialekt, canlı danışıq dili sözləri ədəbi dil vahidlərinin qarşılığı kimi işləndikdə bu cərgə daha da uzanır. Sinonim cərgələr sözlərin miqdarına görə müxtəlif olur. Burada iki, üç, dörd və bəzən daha da çox söz iştirak edə bilər. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu baxımdan maraqlı sinonim cərgələrə rast gəlirik: yeznə – giyəv – gəv – kürəkən; balış – başaltı – başğı; adaxlı – nişannı – deyix’li. Şivələrdə frazeoloji vahidlərin sinonimliyi də geniş yayılmışdır. Məsələn, “bəyənmək” mənasını ifadə etmək üçün aşağıdakı sinonim frazeoloji vahidlər işlənir: xoşuna gəlməx’, gözü tüşməx’, quşu qommaq, ağzı əyilməx’, ağzının suyu axmax, ağılı getməx’, ürəyinə yatmax, gözü qalmax. -Qızı görəndə şah oğlu:n nətəri ağzı əyildisə,

³⁴ İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti / M.İslamov. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – 1968. – 271 s., – s.202.

bir xeylax donup qaldı (Babək: Payız). -Mə:m ki bir adama quşum qondu ha, kim nə deyir desin, xeyiri yoxdu (Naxçıvan ş.).

Dillər inkişaf etdikcə sözlərin imkanları da genişlənir, eyni mənəni müxtəlif yollarla ifadə etmək üçün müxtəlif variantlar meydana çıxır. Bu da dilin zənginləşməsinə, rəngarəng olmasına şərait yaradır. Bu prosesdə meydana çıxan söz qruplarından biri də sinonimlərdir. Onlar tədricən yaranır və dildə baş verən təkamül nəticəsində inkişaf edərək dili zənginləşdirir.

Dissertasiyanın dördüncü fəslinin üçüncü paragrafi **“Antonimlər”** adlanır. Dildə, o cümlədən dialekt və şivələrdə antonimlərin yaranması və inkişafı bizi əhatə edən aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin fərqli olması ilə bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, insanlar ətraf aləmi dərk etməyə başladığıca ziddiyyətli məqamları da görür, əşyaları, hadisələri bir-birindən fərqləndirir və bu fərqlər də əksmənalı sözlərlə ifadə olunur. Beləliklə, antonimlər yaranır. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də antonimlər xüsusi yer tutur. Antonimlər də digər söz qrupları kimi fikrin daha dəqiq və obrazlı ifadəsinə xidmət edir. Bu sözlər vasitəsilə hər hansı əşya, hadisə, insan qarşılaşdırılır və onun haqqında daha dolğun, ətraflı təsəvvür yaradılır: sözəyatım “sözə baxan, deyilənlərlə razılaşan” – danqa//cırtqoz “tərs, söz dinləməyən, tez hirsələnən”, daranqlet//asdaraveş “köhnə” – qədəcər “təzə”, fıri qalxmaq “əsbiləşmək” – toxdamax “sakitləşmək”. Naxçıvan dialekt və şivələrində antonimlər, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə oluna bilir. Lakin müşahidələrimiz göstərir ki, burada qeydə alınan antonimlərin əksəriyyəti sifətlərdən ibarətdir. Bu da onunla əlaqədardır ki, müqayisə olunan və qarşılaşdırılan məfhumların daha çox əlamətlərindəki ziddiyyətlər qarşı-qarşıya qoyulur. Burada əsas nitq hissələrinin demək olar ki, hamısına aid antonimlərə təsadüf edilir. İsim olan antonimlər: çisgin “narın yağış” – gürşad “şiddətli yağış”, üz – asdar; sifət olan antonimlər: azman “iri, nəhəng” – çalqax “zəif, cılız” (heyvan mənasında), tərs – uvand, cəri “igid, cəsarətli” – öddəx//törrəx’ “qorxaq”; feil olan antonimlər: fıri qalxmaq “əsbiləşmək” – toxdamax “sakitləşmək”, əx'məx' – pişməx', muamlamax “susmaq” –

dil-dil ötməx'; zərflənən olan antonimlər: gejd – tez, obaşdandan//qarannıxlı//it tayadan tüşməmiş “səhər” – dar vaxdı “axşam”; say olan antonimlər: az//bir qırtı – çox//bir dünya//bir aləm. Naxçıvan dialekt və şivələrində digər söz qruplarında olduğu kimi, antonimlər də müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Onların bir hissəsi dilimizin daxili imkanları hesabına, bir hissəsi ilə alınma sözlər hesabına yaranır. Lakin buradakı əks mənəli sözlərin əksəriyyəti dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan sözlərdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdə olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrin antonimliliyi də müşahidə edilir. Burada bir qrup sabit birləşmələr vardır ki, onlar mənəca bir-birinin əksini ifadə edərək antonimlik əmələ gətirir. *“Antonimlik sözlərdə leksik, frazeologizmlərdə isə sintaktik vahid kimi özünü göstərir. Frazeologizmlərin hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olanlar antonimlik yaradır”*.³⁵ Frazeoloji birləşmələrin antonimliliyi mətn daxilində özünü daha qabarıq göstərir: əyağın sürüməx' – dabanına tüpürməx': -Hacı Cəfər oğlanı çağırıp diyəndə ki, oğul, sazdarı gəti birəz söpət eliyəx', əməncəx xamnan gedəciyix', Taleh başdadı əyağın sürüməyə (Şahbuz: Yuxarı Qışlaq). -Karvanbaşı baxdı ki, dəvələr əyağın sürüyür, bildi ki, unnar bı yolu yarıp keçəmmiyəcəx' (Culfa: Xanəgah). -Xan binnarı gecə qonağ elədi, səhər obaşdandan Hüsen tüpürdü dabanına (Naxçıvan ş.).

Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrində də ədəbi dilimizdə olduğu kimi, sözlərin mənə qrupları – omonimlər, sinonimlər və antonimlər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Burada ədəbi dildə işlənməyən çoxlu miqdarda belə sözlərə rast gəlirik ki, bunlar da dil tariximizin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir dildə belə sözlərin çoxluğu dilin zəifliyini deyil, əksinə onun zənginliyini bir daha göstərir. Çünki hər bir dilin, o cümlədən dialekt və şivənin lüğət tərkibinin zənginliyi yalnız burada sözlərin sayının çoxluğu ilə deyil, onların mənə

³⁵ Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (ali məktəb tələbələri üçün dərslik) / H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 452 s., – s.381.

genişliyi, sinonimliyi, omonimliyi, antonimliyi, məcazi mənada işlənmə imkanları ilə ölçülür.

Məlumdur ki, dil inkişaf etdikcə onda müəyyən proseslər gedir. Buraya müxtəlif dillərdən sözlər daxil olur, qarşılığında müxtəlif dillərlə sözlər verilir, sözlərin mənaları daralır, genişlənir və s. Onların nəticəsində dildə müəyyən söz qrupları yaranır. **“4.4. Çoxmənalı sözlər”** də məhz bu proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxır. Dildə hər bir söz yaranan zaman konkret bir mənə ifadə etmişdir. Lakin dil inkişaf etdikcə sözlərin ifadə imkanları genişlənir və ilkin mənə əsasında bir-biri ilə əlaqəli olan yeni, törəmə mənalar yaranır ki, nəticədə çoxmənalı sözlər meydana gəlir. Belə sözlər kütləvi surətdə başqa dillərdən sözlərin keçməsinin qarşısını almaq işində də çox əhəmiyyətlidir və dilin ifadə imkanlarını genişləndirir, təsir gücünü artırır. Ədəbi dildə polisemiya adlanan bu proses dialekt və şivələrdə də vardır. Burada çoxmənalılıq yaranan zaman artıq sözün konkret mənasını ancaq mətn daxilində müəyyən etmək olur. Söz təkmənalı olmaqdan çıxıb çoxmənalılıq kəsb etdiyi zaman onun əsas mənası ilə bağlı yeni, məcazi mənaları yaranır.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində çoxmənalı sözlər özünəməxsus yer tutur. Şivələrdə də ədəbi dildə olduğu kimi, çoxmənalı sözlərin ifadə etdiyi mənələrdən biri onun əsas mənası, digərləri isə həmin mənadan törəyən sonrakı mənələrdir. Şaqqıldax – 1. çirk, 2. qoyunun quyruğunun altından qırılan çirkli yun; tıfdix' – 1. heyvanda qarının üst tükli hissəsi, 2. parçanın müəyyən bir müddət işləndikdən və köhnəldikdən sonra üzərində əmələ gələn düyün; sifdə - 1. birinci, əvvəl, 2. al-verdə ilk satılan mal; yanqu – 1. susuz, su içməkdən doymayan, 2. nəyə isə tamarzı qalan. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı da özünü göstərir. Məsələn: əyağı tüşməx' ifadəsi Naxçıvan dialekt və şivələrində üç mənada işlənir: 1. hər hansı bir adamın gəldiyi yerə uğur və ya uğursuzluq gətirməsi, 2. gəlmək (Neçə vaxdı Həsənin əyağı bizə tüşmür – nümunəsində olduğu kimi), 3. yorulmaq.

Danılmaz faktdır ki, çoxmənalılıq dilin leksikasında frazeologiyada olduğundan daha güclü mövqeyə malikdir. *Frazeologizmlər xalis “mətn”i vasitələrlə – leksik birləşmə və*

sintaktik əlaqə ilə meydana çıxdığı üçün onların çoxmənalılığı çətin olur, çünki frazeologizmlərin mənaca rəngarəngliyi mənanın həcminə və işlənmə genişliyinə əsaslanır. Bu da onlarda əlavə leksik-semantik variantların yaranmasına imkan vermir".³⁶ Zənnimizcə, bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin komponentləri arasında semantik əlaqənin daha möhkəm forma almasıdır. Məsələn: ağır ayax sözü iki mənada işlənir. Bir əlamət bildirən söz kimi çıxış edir. Bu əlamət "düşər-düşməz" mənasında o şəxslərə aid edilir ki, guya o adamlar kimin işinin üstünə getsə, ilk dəfə ayaq qoysa, həmin iş gec başa gələr. Belə xüsusiyyəti olduğuna inanılan adamlara ağır ayax deyirlər. Digər bir tərəfdən dialektdə ağır ayax sözü "hamilə qadın" mənasında işlənir. Bu zaman həmin söz Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən həmlı, boylu, ikicannı sözləri ilə sinonimlik təşkil edir. M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində *ağır ayaq "ağır yerləşli adam"*³⁷ mənasında izah olunmuşdur ki, bu da qeyd etdiyimiz mənə ilə yaxınlıq təşkil edir. Çünki bu bioloji vaxt müddətində qadınlar da ağır yerləşli yeriyirlər. Bu isə bu birləşmənin artıq XI əsrdən də əvvəl dilimizdə formalaşmış olduğunu göstərir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdə olduğu kimi isim və feillərin çoxmənalılığı daha çox özünü göstərir. Ümumiyyətlə, feillərdə çoxmənalılığa meyil daha güclüdür. "*Bu, ondan irəli gəlir ki, onlar müxtəlif əşyaların bir-birinə bənzər hərəkətlərini icra edir*".³⁸ Məsələn: oturmaq feilinin şivələrdə ifadə etdiyi mənalara nəzər salsaq, bu sözün ədəbi dildəkinə nisbətən daha çox mənə ifadə etdiyini görürük: qırxa oturmaq "vəfat etmiş adamın ölümünün qırxıncı gününü qeyd etmək", təndir oturdu "təndir söndü", vayına oturmaq "yas saxlamaq". Və yaxud da yandırmaq:

³⁶ Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (ali məktəb tələbələri üçün dərslik) / H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 452 s., – s.378.

³⁷ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c.1. – 2006, – 512 s., – s.126.

³⁸ Quliyev, Ə.M. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası / Ə.M.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 180 s., – s.133.

ocağın yandırmaq “nəslə davam etdirmək”, yandırmaq “hirsəndirmək”, yandırmaq “od vermək”. Bu sözlərin qeyd etdiyimiz mənalarının bir çoxuna ədəbi dildə rast gəlmirik. Bunlar dialekt faktlarıdır və şifahi dildə özünü daha çox göstərir.

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdə olduğu kimi, sözlərin mənə qrupları – omonimlər, sinonimlər və antonimlər, sözlərin çoxmənalılığı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində omonimlər ədəbi dilə nisbətən daha rəngarəngdir. Bölgə şivələrində çoxkomponentli sinonim cərgələrin olması şivələrin lüğət tərkibinin qədim tarixindən xəbər verir. Eyni zamanda yerli əhalinin nitqinə xas antonim və çoxmənalı sözlərin geniş şəkildə işlənməsi də şivələrin lüğət tərkibinin zənginliyi və ifadə imkanlarının genişliyi barədə gəldiyimiz nəticələri bir daha təsdiqləyir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılan tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

Dialekt və şivələrimiz xalqın və dilin tarixini özündə yaşadan qiymətli bir mənbədir. Burada bu gün ədəbi dilimizdə olmayan, dil tariximizin əvvəlki dövrlərinə aid çoxlu sayda qədim dil vahidləri qorunmaqdadır. Bu cür sözlərin qohum dillərin materialları ilə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini müəyyənləşdirməkdə olduqca əhəmiyyətlidir və bu vahidlərin etimoloji cəhətdən mənşəyinin aydınlaşdırılmasına da imkan verir.

Dissertasiya işində dilimizin dərin tarixi qatlarına aid dil faktlarını özündə mühafizə edən Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının hərtərəfli tədqiqi ilə bağlı apardığımız araşdırmaların yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə olundu:

1. Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olan, ədəbi dilimizdə, dilimizin digər dialekt və şivələrində müşahidə olunmayan dil faktlarının tədqiqata cəlb olunması bölgənin şivələrinin özünəməxsus leksik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

2. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası mənşəyinə görə tədqiq olunarkən burada işlənən türkmənşəli və alınma vahidlərdə

baş verən etnolinqvistik proseslər şərh olunmuşdur. Müəyyən tarixi mərhələlərdə dillərarası inteqrasiyada dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinin məruz qaldığı cüzi dəyişikliklər və onların ümumtürk müstəvisində inkişafı müəyyənləşdirilmişdir.

3. Araşdırmalar göstərdi ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində dilimizin bu günə qədər öyrənilməmiş qədim milli vahidləri qorunub saxlanmışdır. Ayqax, azqıntı, azman, çaqqı, ərgən, əkə-bükə, gırrəməx', görk, itix', qut, sinsitməx', təbərrix', tuncıxmax kimi dialekt vahidlərinin qədim lüğətlərdə, digər türk dillərində işlənən variantları ilə müqayisəli etimoloji tədqiqi onların türkmənşəli sözlər olduğunu göstərdi.

4. Naxçıvan dialekt və şivələrinin özünəməxsus leksik qatının mənşəcə əsas etibarilə milli sözlərimizdən ibarət olduğu, tarixi dəyişmələrə və yad dillərin təsirinə çox az məruz qaldığı, az miqdarda alınmaların isə daha çox milliləşdirilərək işlədildiyi müəyyən edilmişdir.

5. Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdə olduğu kimi, alınma sözlər üçün əsas mənbə dil ərəb və fars dilləri olmuşdur. Burada ərəb dilindən keçən basarat, curum, kahal, micas, möhrə, nasrannı, sədəmə, taqqılbab kimi alınmalar əsrlər boyu yerli əhalinin dilində işlənərək dilin öz sözləri ilə qaynayıb-qarışmışdır.

6. Azərbaycanın İranla həmsərhəd olması və dillərin qarşılıqlı təsiri ədəbi dilimizə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizə də fars mənşəli sözlərin daxil olmasına şərait yaratmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində bazbırt, beddam, beybut, bərnı, dərbəçə, dübarə, gavahın, pərsəng, sərgədan, sərkar kimi dialekt vahidləri qeydə alınır ki, bu sözlərin etimoloji tədqiqi onların fars dilindən şivələrin lüğət tərkibinə keçdiyi nəticəsinə gəlməyə imkan verir.

7. Aparılan araşdırmalar şivələrin leksikasında hibrid sözlərin də özünəməxsus yeri olduğunu göstərir. Naxçıvan dialekt və şivələrində ağızdanpərtov, avpərəs, beşüyük, qulbeçə, mirqəzəb kimi həm milli söz+alınma söz, həm də fars sözü+ərəb sözü və yaxud əksinə qəliblər əsasında formalaşan hibrid dialekt vahidləri var.

8. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rus dilindən keçən sözlərin də müəyyən rolu var.

Burada varvarizmlərlə yanaşı xıllıx, mımılı, sortux kimi ancaq ciddi etimoloji təhlillə rus dilindən keçdiyi müəyyən edilə bilən alınmalar da var. Şivələrdə rus mənşəli sözlər xalq dilinə daha çox uyğunlaşdırılmış şəkildə, yəni dilimizin tələffüz qayadalarına tabe edilmiş fonetik variantda olması ilə diqqəti cəlb edir.

9. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini terminoloji səciyyə daşımayan leksik dialektizmlər təşkil edir. Bu dialekt vahidlərinin müxtəlif nitq hissələrinə aid və quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olaraq təsnif edilərək öyrənilməsi Naxçıvan dialekt və şivələrinin xarakterik leksik mənzərəsinin ortaya çıxarılmasına imkan verir. Eyni zamanda bu nitq hissələrini əmələ gətirən leksik şəkilçilər də şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir.

10. Naxçıvan dialekt və şivələrində bölgə əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələri ilə bağlı anlayışları ifadə edən çoxlu sayda dialektal vahidlər var. Yerli əhalinin qədim məşğuliyyət sahələri burada müxtəlif peşələrə aid terminoloji leksikanın formalaşmasına imkan vermiş və bu, maraqlı dialektal leksik vahidlərin meydana çıxmasına, məfhumların müxtəlif adlarla adlanmasına şərait yaratmışdır. Aparılan tədqiqat bu vahidlərin əksəriyyətinin dilimizə məxsus qədim vahidlər olduğunu göstərir.

11. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən arxaizmlərin digər türk dilləri, onların dialektləri ilə, eyni zamanda qədim yazılı abidələrimizlə və ilk anadilli ədəbiyyat nümunələrimizlə müqayisəli tədqiqi göstərdi ki, dialekt və şivələrimiz, o cümlədən ədəbi dilimiz böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu prosesdə ağırtağ, alçax, arı, bəhrə, dirrix', əpbəx', əyə, pitix' kimi bəzi qədim türk sözləri köhnələrək ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxmış, lakin dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır.

12. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə müasir inkişafı bağlı bir sıra neologizmlər də daxil olmuşdur. Araşdırmalarımız bu nəticəyə gəlməyə əsas verdi ki, bu sözlərin bir qismi dildə əvvəldən mövcud olan vahidlərin yeni anlamlar qazanması ilə, digər bir qismi isə alınmalar hesabına yaranır ki, bunların bir çoxu texnologiyanın inkişafı ilə bağlıdır. Naxçıvan

dialekt və şivələrindən toplanan materialların tədqiqi deməyə əsas verir ki, dildə neologizm hesab edilən bəzi sözlər müəyyən vaxtdan sonra artıq yeni söz olma xüsusiyyətini itirir və ümumişlək sözə çevrilir.

13. Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dillə eyni fonetik variantda işlənib tamamilə fərqli anlam ifadə edən sözlərin tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bölgə şivələrinin uzun əsrlər boyunca formalaşmış qədim leksik sistemi var. Burada işlənən ayax “dəfə”, budamax “vurmaq, döymək”, çalxamax “ara vurmaq”, daralmax “simiclik etmək”, dimdix'ləməx' “həvəssiz yemək”, taxdasız “yüngül” kimi dialekt vahidlərinin tədqiqi bu leksik sistemin özünəməxsusluğunu ortaya çıxarmağa imkan verir.

14. Naxçıvan dialekt və şivələrində səs təqlidi yolu ilə yaranmış dialekt vahidlərinin araşdırmaya cəlb edilməsi dialektlərin leksikasının maraqlı bir layının da ortaya çıxarılması ilə nəticələnmişdir. Bu üsulla sözyaratmanın qədim tarixi var və şivələrdə də bızbıza, carramax, cızdıx, çaxçax, dəhmərrəməx', hüşdürəx', xartdammax, gupban, şırran, kırkıra kimi dialekt vahidlərinin etimoloji tədqiqi onların da səs təqlidi yolu ilə yaranmasını deməyə əsas verir.

15. Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdə olduğu kimi, sözlərin məna qrupları – omonimlər, sinonimlər və antonimlər, sözlərin çoxmənalılığı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində omonimlər ədəbi dilə nisbətən daha rəngarəngdir. Gəj, lavaşa, qələm, qıy, məkə, tutma, yava, ütux', bətdəməx', qalın, səki kimi sözlər şivələrdə omonimlik xüsusiyyətlərinə və geniş ifadə imkanlarına malikdir.

16. Dildə sözlərin sinonim cərgə yarada bilməsi üçün uzun bir inkişaf dövrü keçməsi zəruridir. Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxkomponentli sinonim cərgələrin olması şivələrin lüğət tərkibinin qədim tarixindən xəbər verir. “Xəsis” anlamında simiş, əlibərt, zəllə, malı çıxsə canı çıxan, yumurtadan yun qıxan, nırqız və bu kimi digər geniş sinonim cərgələr şivələrin zəngin söz varlığından xəbər verir.

17. Naxçıvan dialekt və şivələrində antonimlərin də maraqlı leksik xüsusiyyətləri var. Bu sözlər vasitəsilə hər hansı əşya, hadisə,

insan qarşılaşdırılır və onun haqqında daha dolğun, ətraflı təsəvvür yaradılır: sözəyatım “sözə baxan, deyilənlərlə razılaşan” – danqa/cırtqoz “tərs, söz dinləməyən, tez hirslənən”, daranqlet “köhnə” – qədəcər “təzə”, fıri qalxmaq “əsəbiləşmək” – toxdamax “sakitləşmək”. Burada ədəbi dildə işlənməyən çoxlu miqdarda belə sözlərə rast gəlirik ki, bunlar da dil tariximizin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir dildə və ya şivədə belə sözlərin çoxluğu dilin zənginliyini bir daha göstərir.

18. Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxmənalı sözlərin də özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri var. Şaqqıldax, tıfdix', sifdə, qolçax, eşşəx', yanqu kimi dialekt vahidlərinin ifadə etdiyi çoxmənalılıq şivələrin lüğət tərkibinin zənginliyi və ifadə imkanlarının genişliyi barədə gəldiyimiz nəticələri bir daha təsdiqləyir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, şivələrin bu günə qədər tam şəkildə ortaya çıxarılmamış çox zəngin lüğət tərkibi vardır. Buraya daxil olan dil vahidləri dilimizin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərini izləməyə, burada gedən prosesləri analiz etməyə imkan verir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası dilimizin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, uzun bir tarixi dövr ərzində formalaşmışdır və bölgənin tarixi, buranın qədim sakinləri, onların həyat tərzini haqqında bizə müfəssəl məlumat verir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

Kitablar

1. Фразеология Нахчыванского диалекта (монография). – Germany: Lap Lambert Academic Publishing, – 2015. – 63 с.
2. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti (Ə.A.Quliyevlə həmmüəllif kitab). – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. – 295 s.
3. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası (monoqrafiya). – Naxçıvan: Əcəmi, – 2018. – 201 s.
4. Naxçıvan ağızlarının sözcük bilimi (monoqrafiya). – Ankara: Gece Akademi, – 2019. – 178 s.

Məqalələr və konfrans materialları

5. On the Shahbuz accents of the Azerbaijani language // Материалы XVI международной научно-практической конференции “Современная филология: теория и практика”, – Москва, – 2-3 июля, – 2014, – с. 7-12.
6. Overall review of vocabulary of Nakhchivan dialect // – India: International Journal of Science and Research (IJSR), – 2015. Volume 4, Issue 4, – p. 937–939.
7. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının zənginləşməsi yolları // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, – 2015. № 1, – s. 133–140.
8. Naxçıvan dialektində idiomların leksik xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, – 2015. № 3, – s. 190–202.
9. “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanları leksikasının Naxçıvan dialekt və şivələrində izləri // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Xüsusi buraxılış, – 2016. № 1, – s. 163–170. (“Naxçıvanda Dədə Qorqud” beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları, 26–27 oktyabr 2015, Naxçıvan).
10. Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində məişət terminləri // “I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Türkoloji elmi–mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar”

- movzusunda beynəlxalq konfransın materialları, II hissə, – Bakı: Elm və təhsil, – 14–15 noyabr, – 2016, – s. 101–105.
11. Naxçıvan dialektində işlənən ortağ türk sözləri // “III Beynəlxalq Türk dünyası araşdırmaları” simpoziumu materialları, Cild I, – Bakı: Elm və təhsil, – 25–27 may, – 2016, – s. 477–480.
 12. Multikultural cəmiyyətdə ana dilinin qorunması (Azərbaycanın timsalında) // “XXI əsrdə dünya elminin inteqrasiya prosesləri” Gənclərin Beynəlxalq Elmi Forumunun materialları, – Gəncə: – 10–14 oktyabr, – 2016, – s. 301–302.
 13. Şəhriyar yaradıcılığında bəzi dialekt ünsürlərinin Naxçıvan dialekti ilə müqayisəsi // “Şəhriyar yaradıcılığında müasirlik” Respublika elmi konfransının materialları, – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 22 aprel, – 2016, – s. 24–28.
 14. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində qədim dil ünsürləri // – Bakı: Gənc tədqiqatçı. Elmi–praktiki jurnal, – 2017. Cild 3, №1, – s. 178–183.
 15. Məmməd Araz yaradıcılığında dialektizmlər // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin “Elmi xəbərlər”i, – 2017. Cild 2, №3, – s. 26–31.
 16. Смысловые группы слов в Нахчыванского диалекта // Материалы конференции «Проблемы теории лингвистики и лингводидактики в период глобализации», – Ташкент: Ташкентский Государственный Университет Узбекского Языка и Литературы имени Алишера Навои, – 16 май, – 2017, – с. – 56–62.
 17. Общие заметки о Нахчыванском диалекте // «Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек» атты Халықаралық ғылыми–теориялық конференция материалдарының жинағы, – Астана, – 26–27 май, – 2017, – с. 296–300.
 18. Naxçıvan dialektində köməkçi nitq hissələrinin linqvistik xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı. Bakı Dövlət Universiteti, – 2017. №1(101), – s. 42-45.

19. Nahçıvan ağızlarında bazı ortak türkçe akrabalık kelimeleri hakkında // – Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji dergisi, – 2018. Cilt 22, sayı 2, – s. 1–14.
20. Архаизмы в словарном составе Нахчыванских диалектов и говоров // – Махачкала: Вестник Дагестанского Государственного Университета, – 2018. Серия 2: Гуманитарные науки, № 2, – с. 69–74.
21. Nahçıvan dialekt və şivələrinin leksikasına ərəb dilindən keçən sözlər // – Nahçıvan: AMEA Nahçıvan Bölməsinin Xəbərləri, – 2018. Cild 14, № 1, – s. 117–123.
22. Nahçıvan dialekt və şivələrində omonimlərin leksik – semantik xüsusiyyətləri // – Nahçıvan: AMEA Nahçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı, – 2018. Cild 8, №1, – s. 76–81.
23. Nahçıvan dialekt və şivələrinin leksikasına fars dilindən keçən sözlər // – Nahçıvan: AMEA Nahçıvan Bölməsinin Xəbərləri, – 2018. Cild 14, №3, – s. 152–160.
24. Nahçıvan dialekt və şivələrinin leksikasında xalçaçılıqla bağlı sözlərin linqvistik təhlili // – Bakı: Azərbaycan xalçaları, – 2018. Cild 8, № 25, – s. 66–74.
25. Nahçıvan ve Iğdır ağızlarında ünlü değişmeleri // “Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Araz Havzası Uluslararası Sempozyumu” materialları, – Ankara, – 17–19 kasım, – 2018, – s. 903–917.
26. The investigation problems of the dialects and accents of Nakhchivan // – Florence, Italy: Ponte journal, – 2019. Volume 75, Issue 7, – p. 67–74.
27. Nahçıvan tuzu ve bölge ağızlarında tuzla bağlı kullanılan ifadeler // – Kars: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli mevsimlik dergi. – 2019. Cilt 11, sayı 41, – s. 310–313.
28. Nahçıvan dialekt və şivələrində əkinçilik leksikası // – Nahçıvan: Nahçıvan Universiteti, Elmi əsərlər, – 2019. №3 (14), – s. 123–129.

29. The words entering Nakhchivan dialects and accents from the russian and european languages // – Toshkent: International Journal of Word Art, – 2019. Vol. 6, issue 6, – p. 22–28.
30. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində isim // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2019. №3, – s.22–27.
31. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası. Yemək adları // “Gənc tədqiqatçıların III beynəlxalq elmi konfransı” materialları, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, – 29–30 aprel, – 2019, – s.1012–1015.
32. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növləri // Dilçilik araşdırmaları. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2019. №2, – s. 48-54.
33. Naxçıvan ağızlarında hayvancılıqta kullanılan kelimələrin adlandırılışı üzərinə bir dəyərləndirmə // – Bursa: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, TEKE, – 2020. Sayı 9/3 Eylül, s. 975–986.
34. Naxçıvan ağızlarında arkaik pitik və epbek kelimələrinin etimologiyası // –Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji dergisi, – 2020. Cilt 24, sayı 1, temmuz, – s. 1–7.
35. Dialekt və şivələrimizdə həftənin günləri ilə bağlı işlənən leksik vahidlər // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Elmi əsərlər”. Humanitar elmlər seriyası, – 2020. Cild 1, №1 (102), – s. 160–165.
36. Dialekt və şivələrimizdəki “giyəv” leksik vahidinin etimologiyasına bir nəzər (Naxçıvan dialekt və şivələrinin materialları əsasında) // “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütdəqiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri” Beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı, Elm və təhsil, – 2020, – 388 s., s. 356–358.
37. Naxçıvan bölgəsinin ekmək pişirmə kultürü və terminologiyası // – Ankara: Milli Folklor dergisi. – 2021. Cilt 17, sayı 129, – s. 229–238.

38. AMEA Naxçıvan Bölməsində dialekt və şivələrimizlə bağlı monoqrafik nəşrlər // – Naxçıvan: Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin “Naxçıvan” jurnalı, – 2021. №38, – s. 160–165.
39. Naxçıvan dialekt və şivələrində sifətlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri // - Bakı: Linqvistika problemləri. Beynəlxalq elmi jurnal, - 2021. Cild 2, №2, - s.216-224.

Çap olunmuş əsərlərdə müəllifin şəxsi iştirakı:

“Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” kitabının (Ə.A.Quliyevlə həmmüəllif) çöl materiallarının böyük hissəsi iddiaçı tərəfindən toplanmış və əsərin tərtibi həmmüəlliflə birlikdə yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 fevral 2022-ci il tarixində saat 14³⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ 7012, Naxçıvan Muxtar Respublikası.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.I.2022
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 92243 işarə
Tiraj: 100